

THE LIBRARY
COLLEGE OF EDUCATION
BANGKOK, THAILAND

ประวัติสังเขปของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี

เพียงปราบฮ่อ พ.ศ. ๒๔๓๐

เก็บความตามประวัติปริยายซึ่งท่านผู้ถึงอสัญกรรม

เรียบเรียงไว้

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต)

พ.ศ. ๒๔๗๖

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์ ทำพระจันทร์ พระนคร

ประวัติสังเขปของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี

เพียงปราบฮ่อ พ.ศ. ๒๔๓๐

เก็บความตามประวัติปริยายซึ่งท่านผู้ถึงอสัญกรรม

เรียบเรียงไว้

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต)

พ.ศ. ๒๔๓๖

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์ ทำพระจันทร์ พระนคร

สารบาญ

ลำดับวงศ์ตั้งแต่กำเนิดตลอดเวลาแล้วเรียน ถวายตัวเป็น มหาดเล็กหลวงในรัชกาลที่ ๕	หน้า ๑
แต่งงาน ถวายตัวเป็นมหาดเล็ก ๆ ในรัชกาลที่ ๕	
ได้เป็นหลวงศัลยุทธสรกรร นายกำนันที่ ๖	" ๔
โดยเสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์และชะวา (ครั้งแรก)	
เป็นอุปทูตไปเมืองสิงคโปร์เมืองปัตตาเวียและอินเดีย	" ๖
พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง-ชูโต) บิดา ถึงแก่กรรม	" ๖
รับราชการอยู่ในกรมทหารมหาดเล็ก	" ๗
อุปสมบทเป็นนาคหลวง	" ๗
รับราชการเมื่อลาอุปสมบทแล้ว	" ๘
เป็นอุปทูตไปราชการพิเศษณทวีปยุโรป	" ๘
รับราชการทหารหน้า	" ๙
เกลี้ยกล่อมทหารสมัคร	" ๑๐
จัดเครื่องแบบทหารหน้า	" ๑๐
สมเด็จพระยาบรมมหารัษฎ์ริวงษ์ กราบบังคมทูลขอ จัดลูกหมู่หัวเมืองปักข์ใต้เป็นทหารเรือ	" ๑๑
แต่งพระที่นั่งและจัดการแสดงพิพิธภัณฑ์ เมื่อกรุงเทพ มหานครตั้งมาครบรอบ ๑๐๐ ปี ณท้องสนามหลวง	" ๑๒

ให้กองทหารนคราภิบาลมีตุลาการชำระคดีชั้นต้น	
และถวายพระพิพัฒน์สัตยาเป็นส่วนพิเศษ	หน้า ๑๒
ความเห็นเรื่องให้ทหารขึ้นไปรักษาการบนบรมบรรพต	" ๑๓
จัดตั้งโรงเรียนนายร้อยและแต่งพระราชอุทยานสราญรมย์	
เป็นผู้มีหน้าที่ในการแสดงพิพิธภัณฑ์ในงานฉลอง ๑๐๐ ปี	" ๑๔
ตั้งกรมศึกษา	" ๑๕
ซ่อมถนนหลวงและใช้รถจักรบีตถนนเป็นครั้งแรก	" ๑๕
ซ่อมม้าสำหรับทหารและต้องอุบัติเหตุตกม้า	" ๑๖
จัดตั้งโรงเรียนหลวงที่พระราชวังสวนอนันต์	" ๑๖
ไปปราบผู้ร้ายเมืองสุพรรณบุรี	" ๑๗
เกิดอหิวาตกโรคทหารสมัครแตกหนีและปลุกตรวจักร	
ที่เขนทหารหน้า	" ๒๐
สร้างโรงทหารหน้า (กระทรวงกลาโหม)	" ๒๒
เข้าสมัครเป็นองครักษ์	" ๒๓
ถูกหาว่าเป็นกบฏ	" ๒๔
ทหารหน้ายกไปอยู่โรงที่สร้างขึ้นใหม่	" ๒๗
ชุดคลองประเวศบุรีรมย์	" ๒๘
ทำการไฟฟ้า	" ๒๙
ไปปราบฮ่อ	" ๓๐
กำเนิดฮ่อ	" ๕๕
ประวัติท่าแจะ	" ๕๘

ประวัติสังเขปของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี

เพียงปราบฮ่อ พ.ศ. ๒๔๓๐

เก็บรวบรวมตามประวัติปริยาย

ซึ่งท่านผู้ถึงอดิกรรมเรียบเรียงไว้

ลำดับวงศ์ตระกูลแต่กำเนิด ตลอดเวลาเล่าเรียน

ถวายตัวเป็นมหาดเล็กหลวงในรัชกาลที่ ๕

จอมพลและมหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต) เป็นบุตรชายที่ ๕ ของพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง-ชูโต) จางวางมหาดเล็กในรัชกาลที่ ๕ กับคุณหญิงเดิม บุณนาค พระยาสุรศักดิ์ (แสง) เป็นบุตรชายคนที่ ๒ ของพระยาสุรเสนา (สวัสดิ์ ชูโต) กับคุณหญิงเปี่ยม บุณนาค พระยาสุรเสนา เป็นบุตรชายที่ ๔ ของพระยาสมบัติยาธิบาล (เสือ) กับคุณม่วง ชูโต คุณม่วง ชูโต เป็นบุตรเจ้าคุณพระอภัยงาจู ชูโต ซึ่งเป็นบุตรชายคนที่ ๓ ของพระอภัยกัสมเด็จพระศรีโศภาก มหานาคนารี คุณเปี่ยมมารดาพระยาสุรศักดิ์เป็นบุตรคนใหญ่ของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุณนาค) กับหม่อมปาน สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ เป็นบุตรเจ้าพระยาอัครมหาเสนา (บุณนาค) กับเจ้าคุณนวล ฝ่ายคุณเดิมมารดาเจ้าพระยาสุรศักดิ์เป็นบุตรคนใหญ่ของพระสุริยภักดี (สนิท บุณนาค) กับท่านเอี่ยมมารดา, พระสุริยภักดี เป็นบุตรชายคนใหญ่

ของสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) กับท่านผู้หญิงน้อย สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ เป็นบุตรเจ้าพระยาอัครมหาเสนา (บุนนาค) กับเจ้าคุณนวล ท่านผู้หญิงน้อยเป็นบุตรคนใหญ่ของพระยาสมบัติยาธิบาล (เสือ) กับคุณม่วง ชูโต.

สรุปความว่า สายโลหิตเจ้าพระยาสุรศักดิ์สืบเนื่องมาแต่ตระกูลบุนนาค และ ชูโต ร่วมกัน อันนับเนื่องอยู่ในราชินิกุลแห่งสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี พระพันปีหลวงในรัชกาลที่ ๒ โดยเจ้าคุณนวลเป็นกนิษฐาสมเด็จพระอมรินทร์ และเจ้าคุณชูโตนั้น

เจ้าพระยาสุรศักดิ์ เกิดที่บ้านสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต) จังหวัดธนบุรี เมื่อวันอาทิตย์ที่ ๒๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๕๔ เวลา ๑ ยามกับ ๘ บาท เวลานั้นบิดายังเป็นนายพิจารณาสรรพกิจ หุ้มแพรมหาดเล็กเวรเดช มีพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน ๑๑ คน ถึงแก่กรรมเสียแต่เล็ก ๗ คน เหลือแต่นายจัน แสง-ชูโต ผู้เป็นพี่คนที่ ๓ ได้เป็นพระยาสุนทรสงครามผู้ว่าราชการเมืองสุพรรณบุรี กับน้องหญิงอีก ๒ คน คือคุณสังวาลย์ และคุณหญิง (แสง ชูโต)

เมื่อเจ้าพระยาสุรศักดิ์เกิดนั้น มีปานดำที่หน้าอกดุจรอยเข็มด้วยเขม่าไฟ สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติจึงให้นามว่า เข็ม ด้วยเหตุว่าบิดามารดาของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มีบุตรชายคน

แรก อายุยังไม่ทันถึงขวบก็ถึงแก่กรรม ภายหลังเกิดบุตรอีกคน ๑ สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติให้นำมาว่า เหลน เพราะเป็นเหลนคนใหญ่ของท่าน มีอายุได้ ๓ ขวบก็ถึงแก่กรรมอีก ท่านเอี่ยมผู้เป็นยายมีความเศร้าโศกเสียใจยิ่งนัก ในเวลาที่จะยกศพลงบรรจุหีบ ท่านเอี่ยมเอาเขม่าหม้อบ้ายลงที่อกศพ ร้องให้คร่ำครวญสั่งว่า หลานจงกลับมาเกิดใหม่อีก ถ้ากลับมาเกิดให้มีรอยเขม่าหม้อหมายที่หน้าอกเป็นสำคัญ อยู่มาบิดามารดาเจ้าพระยาสุรศักดิ์มีบุตรชายอีกคน ๑ คือพระยาสุนทรสงคราม แต่หาได้มีปานดำเป็นสำคัญไม่ ต่อมาเมื่อมีบุตรชายอีกคน ๑ คือเจ้าพระยาสุรศักดิ์ มีตำหนิปานดำที่หน้าอก จึงได้ให้นำมาตามนิมิตรนั้น

เมื่อนายเจิมอายุประมาณ ๕-๖ ขวบ ได้เล่าเรียนวิชาชั้นต้นที่บ้านสมเด็จพระยาองค์น้อยผู้เป็นทวด เมื่ออายุ ๘-๙ ขวบ มีอุปนิสัยขี้อารอบชอบคบเพื่อนมาก ชอบเล่นอย่างวิธีนักรบ และชอบตกแต่งประดับประดาที่อยู่ให้สะอาดเรียบร้อย ชอบทำการช่างต่างๆ ส่อให้เห็นอุปนิสัยมาแต่เด็ก พออายุได้ ๑๑ ขวบ มารดาถึงแก่กรรม ต่อมาบิดาได้ย้ายมาอยู่บ้านเดิมที่บ้านพระยาสุรเสนา (สวัสดิ์ ชูโต) ผู้เป็นปู่ ไปฝากให้ศึกษาอักษรสมัยเบื้องต้นในสำนักพระวิเชียรมนั่ วัดพิชัยญาติ เมื่ออายุ ๑๓ ปี โทนจุกแล้วอุปสมบทเป็นสามเณร ๑ พรรษา ลาสิกขาแล้วบิดานำไปมอบให้สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) แต่เมื่อยังเป็นพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหม ให้ใช้สอยและฝึก

หัตถ์ราชการ นอกจากนั้นสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ยังให้ฝึกหัดวิชาขี่ม้าร่าทวน และยิงปืนกับวิชาอื่นๆ ซึ่งนิยมกันในสมัยนั้น แล้วนำถวายตัวเป็นมหาดเล็กรัชกาลที่ ๕ ได้เป็นมหาดเล็กพิเศษ สังกัดเวรฤๅช้ ครั้นเสด็จสวรรคตแล้วก็อยู่กับสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ต่อไป.

แต่งงาน ถวายตัวเป็นมหาดเล็กฯ ในรัชกาลที่ ๕

ได้เป็นหลวงศัลยยุทธสรกรร นายกัมปนีที่ ๖

เมื่อนายเจิมอายุได้ ๑๘ ปี เป็นหลวงศัลยยุทธสรกรร แล้วแต่งงานกับจิตบุตริ์นายเจียน สวัสดิ์ ชูโต อยู่ด้วยกันได้ประมาณ ๒ ปีก็แตกกัน แต่ก็ไม่มีภรรยาใหม่ มาจนกว่า ๑๐ ปีเมื่อจัดถึงแก่กรรมแล้ว เวลานั้นเป็นเจ้าหมื่นไวยวรนาถ หัวหมื่นมหาดเล็กผู้บังคับการทหารหน้า ถึงปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๒๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ขอไร บุตรีเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ไวยวัฒน์ (วอน บุนนาค) พระราชทานให้เป็นภรรยา อยู่มาถึงปีกุน พ.ศ. ๒๔๓๐ ไร ถึงแก่กรรม เมื่อเป็นพระยาสุรศักดิ์มนตรีแล้วจึงขอเลียมซึ่งเป็นน้องสาวของไร มาเป็นภรรยา อยู่ด้วยกันมาจนได้เป็นเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี และเลียม ก็ได้รับ พระราชทาน เครื่องราชอิสริยาภรณ์ และเครื่อง ขศทำนผู้หญิงตามประเพณี

ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อโปรดเกล้าฯ ให้เพิ่มหน้าที่พระยาสุร

ศักดิ์บุปผา เป็นภริยาของเจ้าในราชการทั่วไป และเป็นผู้
เร่งรัดเงินภาษีอากรที่ค้างแก่เจ้าภาษี ได้ให้นายเจิมบุตรเป็น
ผู้ช่วยราชการในแผนกนี้ด้วย เพราะผู้ทำภาษีไม่นำเงินมาส่งหลวง
ได้ตามเวลา เงินหลวงศูนย์เสียมาก พระยาสุรศักดิ์ฯ ใจความ
พอนั่นให้เจ้าภาษีทำการส่งของต่อภาษี เมื่อถึงคราวจ่ายเงินก็หัก
พอนใช้หนี้หลวง เมื่อทำเช่นนั้นไม่หักเงินที่ค้างภาษีได้ครบ

ถึงปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓ มีพระราชประสงค์ให้คัดเลือกลูก
หม่อมมหาดเล็กมาเป็นพวกบอดิการ์ด (รักษารองค์) มีจำนวน
คน ๔ โหล แทนทหารรักษารองค์ แต่ไม่พอใช้ราชการ จึง
โปรดเกล้าฯ ให้พระยาสุรศักดิ์ฯ คัดจัดตั้งกองทหารมหาดเล็ก
ร.อ. ขึ้น เอาพวกมหาดเล็กที่เป็นบุตรหลานข้าราชการเข้ามาเป็น
ทหาร เมื่อรับพระราชโองการฯ แล้วก็หาหาว่า จะมีผู้เข้าใจ
ผิดคิดเห็นว่าเป็นการเดือดร้อน เพราะผู้ที่เป็นบิดามารดาแห่ง
ลูกบุตรในสมัยนั้นยังไม่มีค่านิยมจะให้บุตรหลานเข้าเป็นทหาร
เกรงจะไม่สำเร็จตามพระราชประสงค์ จึงไปหารือสมเด็จพระเจ้าพระ
ยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) ว่าจะขออนายเจิมที่มอบให้ใช้อยู่
นั้นไปเป็นตัวอย่างทหารสมัครคนแรก เพื่อให้ข้าราชการเกิดความ
นิยมนำบุตรหลานเข้าสมัครเป็นทหาร สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เห็น
ชอบด้วย จึงได้นำนายเจิมเข้าไปถวายตัวเป็นทหารมหาดเล็กก่อน
ผู้อื่น ก็เกิดค่านิยมในการเป็นทหารกันทั่วไป

เมื่อการจัดตั้งกรมทหารมหาดเล็ก ร.อ. เป็นระเบียบเรียบร้อย

ร่อยแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้นายเจิมเป็นหลวงศัลยุทธสรกรร เมื่อ
พ.ศ. ๒๔๑๔ นายกัมปนี่ที่ ๖ (ผู้บังคับกองร้อยที่ ๖)

โดยเสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์และชะวา (ครั้งแรก)

เป็นอุปทูตไปเมืองสิงคโปร์ เมืองปัตตาเวีย และอินเดี๋ย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประ
พาสเมืองสิงคโปร์และชะวา (ครั้งแรก) ใน พ.ศ. ๒๔๑๓ โปรดฯ
ให้หลวงศัลยุทธสรกรร โดยเสด็จด้วย เมื่อเสด็จกลับแล้วจึง
โปรดฯ ให้พระยาสมุทรบุรณรัักษ์ (เนตร) เป็นราชทูต หลวง
ศัลยุทธสรกรร เป็นอุปทูต คุมข้างหล่อด้วยทองเหลือง ๒ ข้าง กับ
เครื่องราชอิสริยาภรณ์ไปพระราชทานผู้ว่าราชการเมืองทั้ง ๒ นั้น

ครั้นถึงปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๔ เมื่อเสด็จอินเดี๋ย หลวงศัล
ยุทธสรกรรก็ได้โดยเสด็จในเรือพระที่นั่งไปประพาสหัวเมืองต่างๆ
ในประเทศอินเดี๋ยด้วย.

พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง-ชูโต) บิดา

ถึงแก่กรรม

เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง-
ชูโต) บิดาป่วยเป็นไข้หวัดใหญ่ โปรดเกล้าฯ ให้นายแพทย์
หลวงมาพยาบาล เสด็จพระราชดำเนินมาเยี่ยมอาการป่วย และ
ส่งเครื่องราชอิสริยาภรณ์ มาพระราชทานในวันเดียวกัน นั้น ด้วย

ได้ประกอบการรักษาพยาบาลอย่างเต็มที่ อาการไข้มีแต่ทรงกับ
ทรุด ถึงแก่กรรมวันเสาร์ แรม ๖ ค่ำ เดือน ๖ พ.ศ. ๒๔๑๖ เสด็จ
พระราชทานเพลิงที่วัดประยุรวงศ์

รับราชการอยู่ในกรมทหารมหาดเล็ก

เมื่อพระยาสุรศักดิ์ถึงแก่กรรมแล้ว โปรต ๆ ให้พระยาภาส
กรวงศ์ (พร บุณนาค) เป็นผู้บังคับการทหารมหาดเล็ก ๆ หลวง
ศัลยยุทธ ๆ คงรับราชการเป็นผู้บังคับกองร้อยที่ ๖ อยู่ และได้
รับพระราชทานตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖ เป็น
ความชอบในการที่เป็นอุปทูตไปเมืองสิงคโปร์และปัตตาเวีย เลื่อน
บรรดาศักดิ์เป็นจมนัสนายกยศฤทธิการ ในปีนี้ได้เลื่อนยศเป็น
นายร้อยเอก ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ ๖๐ บาท ต่อ
มาเป็นราชองครักษ์ ได้เงินเดือนเพิ่มขึ้นเป็นเดือนละ ๘๐ บาท

อุปสมบทเป็นนาคหลวง

เมื่ออายุ ๒๑ ปีติดราชการไม่ได้อุปสมบท ต่อมาจนอายุได้
๒๕ โปรตเกล้า ๆ ให้อุปสมบทเป็นนาคหลวง ที่วัดพระศรีรัตน
ศาสดาราม สมเด็จพระยาปวเรศฯ เป็นพระอุปัชฌาย์ พระ
พุทธวิริยาภรณ์ (น้อม) วัดเครือวัลย์ เป็นกรรมวาจา พระวิเชียร
มุนี วัดพิชัยญาติ เป็นอนุสาวนาจารย์ ทำขวัญนาคในพระที่นั่ง
อัมรินทร์ อุปสมบทแล้วจำพรรษาอยู่วัดพิชัยญาติพรรษา ๑

รับราชการเมื่อลาอุปสมบทแล้ว

จมนัสสรภักย์ฯ ลาอุปสมบทแล้ว กลับเข้ารับราชการในหน้าที่
ราชองครักษ์ต่อมา โปรดเกล้าฯ ให้ไปรับราชการพิเศษเป็นนาย
ช่างทำเครื่องประดับพระที่นั่งบางปะอิน และให้ช่วยนาย อาล-
บาร์สเตอร์ จัดการแสดงพิพิธภัณฑ์ที่พระราชวัง (คือที่ศาลา
สหทัยสมาคมบัดนี้)

ถึงปีฉลู พ.ศ. ๒๔๒๐ โปรดฯ ให้เปลี่ยนแปลงข้อบังคับ
และจัดการทหามหาดเล็กฯ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงดำรงตำแหน่งผู้บังคับการด้วยพระองค์เอง และตั้ง
ตำแหน่งผู้รับพระราชโองการขึ้นใหม่ โปรดฯ ให้พระองค์เจ้า
กาพย์กนกรัตนทรงรับตำแหน่งนั้น ระวังเมื่อพระองค์เจ้ากาพย์
กนกรัตนไปราชการประเทศอินเดีย ได้โปรดฯ ให้จมนัสสรภักย์ฯ
เป็นผู้รับพระราชโองการแทน เมื่อพระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน
เสด็จกลับมาแล้วได้ทรงรับตำแหน่งเดิม จึงโปรดฯ ให้จมนัส
สรภักย์ เป็นที่ปรึกษาราชการในกรมทหามหาดเล็ก ช่วยพระองค์
เจ้ากาพย์กนกรัตนต่อไป

เป็นอุปทูตไปราชการพิเศษหนวปียุโรป

คราวหนึ่งโปรดเกล้าฯ ให้จมนัสสรภักย์ฯ ไปทำแผนที่เมืองลพ
บุรี และเมื่อยังทำการอยู่นั้นมีราชการเกี่ยวกับต่างประเทศ จึง
โปรดเกล้าฯ ให้พระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) เปนราชทูต

จมน้สราภัยเป็นอุปทูตออกไปประเทศอังกฤษ เมื่อ พ. ศ. ๒๔๒๑ และให้ดูการทหารบกทหารเรือ กับทั้งวิธีทำเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์ เข้ามาด้วย

ลำดับนี้รัฐบาลโปรตุเกส ส่งตราโปรตุเกส มาให้จมน้สราภัย ในการไปประจำอยู่กับข้าราชการของโปรตุเกสเมื่อเข้ามาเฝ้า และโปรด ๆ ให้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าหมื่นไวยวรนาถ กับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ มงกุฎสยามชั้นที่ ๓ เป็นบำเหน็จด้วย

รับราชการทหารหน้า

ถึงปีมะโรง พ. ศ. ๒๔๒๓ โปรด ๆ ให้เจ้าหมื่นไวยวรนาถ เป็นกองี่สีลา แต่ไม่รับค่าสิบลด ขอพระราชทานแต่เงินเดือนในหน้าที่ทหารตามเดิม แล้วโปรด ๆ ให้พระยานรรัตนราชมานิต (โต) เป็นผู้บังคับการที่ ๑ เจ้าหมื่นไวย ๆ เป็นผู้บังคับการที่ ๒ ไปช่วยกันจัดการกรมทหารหน้า การที่จัดนั้นได้สั่งให้สำรวจเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์และเครื่องครุภัณฑ์ต่างๆ ให้รู้ว่ามีอยู่มากน้อยเท่าใดและทำบัญชีไว้ให้เรียบร้อย แล้วชำระสะสางคัดเลือกพวกนายทหารในกรมทหารนี้ให้อยู่รับราชการแต่ผู้ที่สมควร ทั้งจัดทำกฎข้อบังคับของกรมทหารขึ้นใหม่ กับขอพระบรมราชานุญาตซ่อมแซมโรงทหารทุก ๆ โรง จัดการโรงครัวไว้เลี้ยงทหารด้วย

เกลี้ยกล่อมทหารสมัคร

เจ้าหมื่นไวยวรนาถผู้บังคับการที่ ๒ ตำรวจจำนวนพลทหารหน้า ทราบว่ามีอยู่ประมาณ ๓๐๐ เศษไม่พอใช้ราชการ ทั้งความเป็นอยู่ของทหารก็ไม่เรียบร้อย เครื่องอาวุธยุทธรณืก็ชำรุดตกบกพร่อง จึงกราบบังคมทูลรายงาน โปรดฯ ให้กรมเสนาบดีเร่งเรียกลูกหมู่แขนขาวเข้ามารับราชการก็ได้ผลน้อยนัก จึงจัดคนออกเที่ยวสืบสวนเกลี้ยกล่อมพลเมืองที่เป็นคนแขนขาวก็ยินดีจะยอมสมัครเป็นทหารหน้า และทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้นำประกาศไปแจกทั่วทุกจังหวัด และชี้แจงแก่ประชาชนให้เข้าใจตามประกาศนั้นด้วย มีข้าก็มีคนแขนขาวเข้ามาสมัครเป็นทหารกว่า ๕,๐๐๐ คน โรงทหารเก่าไม่พอจะอาศัย จึงโปรดฯ ให้ผู้บังคับการที่ ๒ สร้างที่พักทหารขึ้นใหม่ที่สระประทุมวัน เมื่อจัดการสร้างโรงทหารนั้นแล้ว ได้ให้ปลูกต้นประดู่ไว้สองฟากถนนสระประทุมด้วย ยังมีอยู่จนทุกวันนี้

จัดระเบียบทหารหน้า

เครื่องแต่งตัวทหารหน้านั้น แต่เดิมเป็นสีกหลาดสีดำ ส้ารับ ๑ ราคาอยู่ในราว ๓๒ บาท ผู้บังคับการที่ ๒ คิดให้เป็นผ้าลายสองราคาสำหรับหนึ่ง ๕ บาท เครื่องแต่งกายพลทหารตามแบบใหม่นั้นใช้กางเกงผ้าลายสองเขียวคราม เสื้อตัดด้วยผ้าลายสองสีขาว มีเครื่องหมายทหารเป็นยันต์ที่ข้อมือ กางเกงตัดอย่างแบบทหารเรือ คือปลายขากว้าง ส่วนพวกนายทหารนั้นใช้กางเกงขาว

เสื่อขาว เมื่อแต่งเต็มยศกางเกงสีกัลลาดสีดำแถบทอง ใช้
ปลอกหม้ายยศสวมที่ข้อมือและคอกับบ่าตามขนัยยศ

และโปรดฯให้วางระเบียบอัตราเงินเดือน และเบี้ยเลี้ยง นาย
ทหารและพลทหารหน้า จัดตั้งทำเนียบยศและตำแหน่งหน้าที่ด้วย

สมเด็จพระยาบรมมหาราชวังศรีสุริยวงศ์

กราบบังคมทูลขอจัดลูกหมู่หัวเมืองบักย์ใต้เป็นทหารเรือ

ระหว่างเมื่อกรมทหารหน้ารับทหารสมัครนั้น สมเด็จพระ
ยาฯ ไปตรวจราชการอยู่หัว เมืองฝ้าย ตะวันตกไม่ทราบฯ ทางกรุง
เทพฯ เรียกทหารสมัคร และคนแขนขาวจังหวัดราชบุรี เพ็ชรบุรี
เข้ามาสมัครเป็นทหารบกมาก สั่งให้สำรวจชายฉกรรจ์ลูกหมู่แขน
ขาวในหัวเมืองนั้น ๆ จะส่งเข้ามาเป็นทหารเรือ จึงกราบทูลฯ ขอ
เข้ามา ทรงปรึกษาความข้อนี้กับเจ้าหมื่นไวยฯ กราบบังคมทูล
ว่าควรพระราชทานให้ท่านจัดตามประสงค์ เมื่อสมเด็จพระ
ยาฯ กลับเข้ามาได้กราบบังคมทูลว่า เลขเมืองราชบุรี เพ็ชรบุรี
เข้ามาสมัครเป็นทหารบกมาก ไม่มีคนที่จะรักษาพระราชวังเข
มไหศวรรย์ ขอรับพระราชทานให้มีเลขกองเมืองอยู่ตามเดิม จึง
โปรดฯ ให้ผู้บังคับการที่ ๒ ผ่อนผันส่งพ่อหมู่เด็กชายคืนให้ สมเด็จพระ
เจ้าพระยาฯ จึงขอให้พระอมรวิไชย (โต บุณนาค) เป็นแม่กอง
สักเลขลูกหมู่ที่สมสักลแล้วขึ้นทะเบียนรับราชการต่อไป

แต่งพระที่นั่งและจัดการแสดงพิพิธภัณฑ์

เมื่อกรุงเทพมหานครตั้งมาครบรอบ ๑๐๐ ปี ณท้องสนามหลวง

เมื่อกำหนดการสมโภชกรุงเทพมหานครครบรอบ ๑๐๐ ปีขึ้น พระที่นั่งจักรีฯ ยังทำไม่แล้วเสร็จ ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้เจ้าหมื่นไวยวรนาถทำต่อไปให้ทันงานสมโภช เจ้าหมื่นไวยฯ จึงให้ทำแผนที่พระที่นั่งทุกๆ ห้อง และกำหนดเครื่องที่จะใช้ตกแต่งพระที่นั่งนั้นแล้ว ส่งออกไปให้พระยาสยามธุระพาหนะ กงสุลสยามที่ลอนดอน เรียกช่างต่างๆ มารับเหมาทำเครื่องตกแต่งพระที่นั่งซึ่งกะมาทุกๆ อย่าง เมื่อช่างทำเสร็จแล้ว กงสุลสยามจึงส่งของนั้นเข้ามา เจ้าหมื่นไวยก็ตบแต่งพระที่นั่งจักรีฯ สำเร็จทันพระราชประสงค์ ระวังที่จัดพระที่นั่งจักรีฯ อยู่ไนโปรดฯ ให้เป็นผู้ตบแต่งพระตำหนัก และเก็บรักษาเครื่องแต่งพระองค์ และพระราชทรัพย์ของสมเด็จพระนางเจ้าทั้ง ๒ พระองค์ และตบแต่งพระตำหนักทูลกระหม่อมแก้ว (กรมพระยาสุดรรตน์ฯ) ด้วย ได้พระราชทานสิ่งของเป็นที่ระลึกในการตบแต่งพระที่นั่งนั้นหลายสิ่ง แล้วโปรดฯ ให้เป็นผู้บังคับการทหารหน้าแต่ผู้เดียว และเป็นผู้เบิกจ่ายเงินในการปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อปีมะเมีย พ. ศ. ๒๔๒๕ ด้วย

ให้กองทหารนคราภิบาล มีตุลาการชำระคดีขึ้นต้น

และถวายพระพิพัฒน์สัตยาเป็นส่วนพิเศษ

อนึ่ง โปรดให้เจ้าหมื่นไวยฯ จัดการซ่อมแซมบ้อมรอบพระ

นคร ให้กองทหารนคราภิบาลพักอาศัย เพื่อสะดวกแก่การออก
เที่ยวลาดตระเวนรักษาท้องที่ จึงจัดตั้งศาลโปริสภาสำหรับใต้สวน
มุลคดีชั้นต้นขึ้นที่โรงพิมพ์ของหม่อมเจ้าโสภณ อยู่ในระหว่างที่
ซึ่งตั้งเป็นศาลว่าการนครบาล (กระทรวงมหาดไทย) บัดนี้ ขอ
พระยามหานิเวศน์ (กระจาง บุณศิริ) เมื่อยังเป็นหลวงฤทธิ
นายเวรมเป็นอธิบดี ขอขุนศรีอาญาคดีมาเป็นผู้ช่วย

เมื่อสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชพระชนม์มัยได้ประมาณ ๒-๓
พรรษา เวลานั้นยังมีข้ออุปสัคขัดขวางอีกหลายอย่าง ทรงว่าแห้ว
ด้วยราชการในอนาคต เจ้านายและข้าราชการซึ่งไว้วางพระราช
หฤทัยทำหนังสือปฎิญาณถวายพระพิพัฒน์สัตยาเป็นส่วนพิเศษ ที่
วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อวันอังคาร เดือน ๘ แรม ๘ ค่ำ ปี
มะเส็ง พ.ศ. ๒๔๒๔ เจ้าหมื่นไวยฯ ก็ได้มีส่วนลงชื่อในหนังสือ
ฉบับที่ทูลเกล้าฯ ถวายนั้นด้วย

ความเห็นเรื่องให้ทหารจีนไปรักษาการบนบรมบรรพต

เนื่องในการรักษาพระนครให้มั่นคง เจ้าหมื่นไวยฯ กราบ
บังคมทูลความเห็นเป็น ๒ ข้อ คือ:-

๑. จะสร้างบ้อมเหล็ก เอาปืนใหญ่อย่างหนักขึ้นไว้บน
บรมบรรพต

๒. ถ้าจะไม่โปรดฯ ให้สร้างบ้อม ก็ขอทำแต่เพิงพลรอบ
องค์พระเจดีย์ มีเสาธงและเครื่องโทรศัพท์เป็นอาณัติสัญญาณด้วย

ทรงเห็นชอบตามความข้อ ๒ จึงสร้างเพิงพลขึ้นรอบองค์
พระเจดีย์บรมบรรพต จัดทหารรักษาการ ๔ โหล ถ้ามีเหตุเกิด
ขึ้นให้บอกไปที่กรมทหารหน้า.

จัดตั้งโรงเรียนนายร้อยและแต่งพระราชอุทยานสราญรมย์
เป็นผู้มีหน้าที่ในการแสดงพิพิธภัณฑ์ในงานฉลอง ๑๐๐ ปี

เจ้าหมื่นไวย ฯ กราบทูลขอมหาดเล็กวิเศษมาเป็นนักเรียน
นายร้อย มีนักเรียนประมาณ ๔๐ เศษ และทูลขอวังสราญรมย์
เป็นโรงเรียนด้วย ก็โปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาต เมื่อ
จัดตั้งโรงเรียนนั้น เปิดรับบุตรหลานนายทหารและข้าราชการ
พลเรือนให้เรียน มีนักเรียนประมาณ ๑๐๐ เศษ

ระหว่างเมื่อจัดตั้งโรงเรียนนายร้อยขึ้นที่วังสราญรมย์ โปรด ฯ
ให้เจ้าหมื่นไวย ฯ จัดการตบแต่งวังนั้น กราบบังคมทูลขอให้
นายอาเลบารัสเตอร์ เป็นเจ้าพนักงานดูแลปลูกต้นไม้ และตบ
แต่งวังสราญรมย์ด้วย

ส่วนการแสดงพิพิธภัณฑ์สำหรับชาติคราวนี้ จัดตั้งที่ท้อง
สนามหลวง มีกรรมการจัดการ ๕ นาย โปรด ฯ ให้เจ้าหมื่นไวย
เป็นกรรมการด้วยผู้ ๑ และมีหน้าที่ตบแต่งประดิษฐานที่
ทั้งรักษาเหตุการณ์ต่างๆ ในงานนั้น นอกจากตำแหน่งราชการที่มี
ประจำอยู่หลายหน้าที่แล้ว ยังโปรด ฯ ให้เป็นผู้บังคับการทหาร
ดับเพลิงแทนพระยานรรัตน์ ฯ รักษาการในงานนี้อีกด้วย

ตั้งกรมเด็กชา

เจ้าหมื่นไวย ฯ มีหน้าที่ทำราชการหลายอย่างนัก จึงขอพระราชทานตั้งกรมเด็กชาขึ้น ก็โปรด ฯ ให้เก็บพวกลูกหมูลาว สี่ไม้ที่เป็นพวกเด็กชาประจำพระราชวังเพ็ชรบุรี ๑ ลูกหมูปวกราชที่ ๑ กับลูกหมูปวกรมหาดเล็กและทหารหน้าทุก ๆ กรม ที่มีอายุตั้งแต่ ๑๔ ถึง ๑๖ ปีเข้ามารับราชการเป็นพวกเด็กชา มีเครื่องแบบสำหรับแต่งกาย คือเสื้อตัดอย่างเสื้อของพวกลาวโซ่ง มีผ้าโพกศีรษะเป็นเกลียว ใช้รัดปะคดคาดเอว มีหน้าที่ยืนยามรักษาพระทวารพระที่นั่งจักรีเวลามิงาน และรักษาความสะอาดบนพระที่นั่งทุกองค์ กับสำหรับใช้งานโยธาในพระราชวังทุกอย่างด้วย

ซ่อมถนนหลวงและใช้รถจักรบดถนนเป็นครั้งแรก

การทำถนนหลวงแต่ก่อน ทำด้วยอิฐหักกากปูน เจ้าหมื่นไวย ฯ เห็นว่า ต่อไปถ้ามีรถยนต์ไปมามากขึ้นจะไม่ทนทาน จึงสั่งรถบดถนนเข้ามาพร้อมทั้งเครื่องย่อยหินสำหรับโรย และมีตะแกรงร่อนหินที่ย่อยแล้วแบ่งออกได้เป็นก้อนเล็กก้อนใหญ่ เจ้าหมื่นไวย ฯ ได้ทดลองซ่อมถนนด้วยรถจักรดังกล่าวนี้ ถวายทอดพระเนตรในขณะเมื่อกำลังเปิด แสดงพิพิธภัณฑ์สำหรับชาติอยู่นั้น ก็ได้ผลดีเป็นที่พอพระราชหฤทัย

ขอม้สำหรับทหาร และต้องอุบัติเหตุขอม้

เจ้าหมื่นไวย ฯ เห็นว่าม้ที่จะใช้ราชการในกรมทหารหน้ามีไม่พอ จึงขออนุญาตให้นายหลุยเลียวโนแวนซ์ ซึ่งโปรด ฯ ให้มารับราชการอยู่ในกรมทหารหน้านั้น ไปซื้อม้ายังเกาะออสเตรเลีย ได้ม้เข้ามาทั้งที่ได้เคยฝึกหัดแล้วและยังไม่เคยก็มี ได้ส่งครูฝึกหัดม้เข้ามาจากต่างประเทศพร้อมกับม้ด้วย ภายหลังนายหลุยเลียวโนแวนซ์ ได้รับยศเป็นกัปตัน.

ครั้นวัน ๔ ๕ ๒ คำปุ่มะเมีย พ.ศ. ๒๔๒๕ เวลาเช้ากัปตันหลุย เลียวโนแวนซ์ นำลูกม้เทศ ซึ่งได้ฝึกหัด พอจะขี่ได้แล้วมาให้เจ้าหมื่นไวยลองขี่ ก็ได้ขี่ไปตรวจการฝึกซ้อมทหาร ม้ก็พาห่อวิ่งไปไม่หยุด ถึงหน้าโรงเอ็กสซิซิชั่นจึงวิ่งบังเหียนไว้โดยแรง ทันใดนั้นม้ก็สับัดหน้ย้นคอ เจ้าหมื่นไวยยังตั้งตัวไม่ทันก็คะม้าไปข้างหน้า แต่กอดคอไว้ทัน ส่วนเท่านั้นไปปัดเท้าม้าเข้า จึงเลยล้มทั้งม้าและคน ขาหลังม้าฉีกทั้งสองข้าง ส่วนคนสลบไม่ได้ สติมีบาดแผลที่สำคัญหลายแห่ง หมอเทียนฮี่เป็นผู้พยาบาล เสด็จพระราชดำเนิรเยี่ยมอาการป่วยถึงบ้าน และมีเจ้านายข้าราชการไปเยี่ยมเป็นอันมาก เมื่อหายป่วยแล้วประสาทมุกเสียดมอะไรไม่รู้จักกลืน.

จัดตั้งโรงเรียนหลวงที่พระราชวังสวนอนันต์

เมื่อโรงเรียนมหาดเล็ก ซึ่งโปรด ฯ ให้ตั้งขึ้นสำหรับเจ้านาย

และบุตรหลานข้าราชการเล่าเรียนภาษาอังกฤษนั้นจัดการยังไม่มั่นคง และเป็นระเบียบเรียบร้อยดังที่ควร ทรงพระราชดำริเห็นว่าควรจัดตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษขึ้นให้เป็นหลักฐาน จึงโปรด ฯ พระราชทานพระราชวังสวนอนันต์ให้เป็นโรงเรียน จ้างหมอแมคฟาแลนด์เป็นครูสอนภาษาอังกฤษ มีกรรมการจัดการเพื่อจะให้การเรียบร้อยตลอดไป แต่ต่อมาการงานก็ทรุดโทรมลงที่สุดจนเงินเดือนและเบี้ยเลี้ยงของครูและนักเรียนก็ไม่ใคร่จะได้เบิกมาจ่ายให้ จึงโปรด ฯ ให้กรรมการรับจัดการให้สำเร็จปรีชาการยังไม่ตกลงกัน เจ้าหมื่นไวยเห็นจะเสียราชการ จึงขอรับจัดการแต่ผู้เดียว กรรมการก็เห็นชอบตามความคิดเจ้าหมื่นไวย การที่จัดนั้นคือให้เบิกเงินค่าใช้จ่ายของนักเรียนและครู เปลี่ยนแปลงระเบียบการเลี้ยงให้หมอแมคฟาแลนด์จัดหาสารวัตรตรวจการและรับผิดชอบในการที่จะรักษาเด็กด้วย ให้เรียกบัญชีเงินทำงานที่พระอินทรเทพ ตั้งบัญชีเบิกขอทำโรงหัดกายกรรม เมื่อจัดการและทำสถานที่สำหรับโรงเรียนเรียบร้อยแล้ว ต่อมากรมหมื่นดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระยาดำรง ฯ) ทรงเป็นผู้จัดการกรมศึกษาธิการ จึงมอบหน้าที่การรับผิดชอบเรื่องโรงเรียนนั้นถวายให้ทรงจัดการต่อไป

ไปปราบผู้ร้ายเมืองสุพรรณบุรี

เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๒๕ เมืองสุพรรณบุรีมีบอกเข้ามาว่า เกิดโจรผู้ร้ายกำเริบปล้นสดมภ์ และเกิดเหตุอุกฉกรรจ์ฆ่ากันตาย

หลายราย ในเวลานี้ผู้ว่าราชการเมืองไม่มี พระศรีราชรักษา ปลัด
 รักษาราชการแทน ราษฎรได้รับความเดือดร้อนเป็นอันมาก ระวัง
 นั้นทรงตั้งหลวงอภัยนิศรพลารักษ์ (จัน) พี่ชายเจ้าหมื่นไวย ๗
 เป็นที่พระสุนทรสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองสุพรรณขึ้นใหม่ แต่ยัง
 อยู่ในกรุงเทพ ฯ เมื่อเจ้าหมื่นเสมอใจราช (จู โชติภักดิ์) ซึ่ง
 เป็นข้าหลวงออกไปผูกพันที่เมืองสุพรรณกลับมาเฝ้า ฯ ทรง
 ทราบว่าในการที่ทรงเลือกให้พี่ชายเจ้าหมื่นไวย ๗ เป็นผู้ว่าราชการ
 เมืองสุพรรณนั้น กรมการราษฎรเกรงกลัว จึงโปรด ฯ ให้เจ้าหมื่น
 ไวย ๗ เป็นข้าหลวงออกไปปราบปรามโจรผู้ร้ายให้สงบ และจัด
 การบ้านเมืองให้เรียบร้อยด้วย เจ้าหมื่นไวย ๗ ออกจากกรุงเทพ ฯ
 โดยทางเรือเมื่อวันพุธ แรม ๑๒ ค่ำเดือน ๑๒ หาดตรงไปวางท้อง
 ตระที่เดียวไม่ ลัดเข้าคลองสองพี่น้อง ขึ้นไปจนถึงเขตต์ปลาย
 น้ำเมืองสุพรรณ ลอบไปสืบข่าวโจรผู้ร้ายตามวัดวาอารามและพวก
 ราษฎรทั้งทางบกทางเรือได้ความตลอดแล้วว่าหัวหน้าผู้ร้ายชื่อนั้น ๆ
 ตั้งเคหาสถานชุมนุมอยู่ตำบลนั้น ๆ และระหว่างทางที่ไปนั้นจับหัว
 หน้าผู้ร้ายที่เป็นตัวสำคัญ ๆ กับพรรคพวกได้ประมาณ ๕๐ คนเศษ
 แล้วจึงล่องเรือลงมาจอดพักที่หน้าวัดประตูลาศ วาตรงแล้วสั่ง
 ให้ปลัดเมืองจัดทำที่คุมขังผู้ร้ายบนศาลาวัด และลงมือชำระความ
 ที่ค้างเก่าและใหม่พร้อมด้วยพวกขุนศาลตุลาการโดยเร่งรัด ก่อน
 ที่จะลงมือชำระความนั้น ได้ประกาศให้รู้ความทราบว่าในคดี
 พิพาทกันนั้น ได้ค้นคว้าสืบสวนหลักฐานมีพยานไว้นั่นแล้ว

ต้องให้เป็นความสัตย์ความจริงทั้งใจทั้งกายและใจเลย ถ้าจับได้ว่าเป็นความเท็จจะต้องได้รับโทษโบย ๓๐ ที แล้วเบิกตัวคู่พิพาทในคดีเรื่อง ๑ มาชำระเป็นตัวอย่าง ก็จับได้ว่าเป็นความเท็จสั่งให้โบย ๓๐ ที แล้วงดการพิจารณาไว้ ๒ วัน หวังว่าจะให้เกิดจิตสำนึกเล็ดลอดไปถึงคู่ความทั้งหลาย เมื่อได้จัดการชำระผู้ร้ายตามวิธีนี้สำเร็จได้ง่ายขึ้น วันหนึ่งชำระเสร็จไปราว ๓๐ เรื่องทุกๆ วัน จำนวนผู้ร้ายที่จับมาได้คราวนี้ประมาณ ๓๐๐ เศษ ผู้ที่มีความผิดเล็กน้อยสั่งให้ภาคทัณฑ์ปล่อยไปประมาณ ๒๐๐ เศษ ที่เป็นหัวหน้าผู้ร้ายตัวสำคัญและนักเลงโตซึ่งก่อให้เกิดเหตุอุกฉกรรจ์เหลืออยู่ ๑๓๐ เศษ จะได้คุมตัวลงมากรุงเทพฯ ด้วย ครั้นเสร็จราชการแล้วก็รีบกลับเข้ามาเฝ้าถวายรายงานตามที่ได้จัดทำไปให้ทรงทราบทุกประการ

อยู่มาได้รับใบบอกหัวเมืองต่างๆ รวม ๕ เมือง ว่าโจรผู้ร้ายสงบเงียบแล้ว และได้ทรงทราบจากผู้ที่ไม่ชอบอริยาศย์กับเจ้าหมื่นไวย ๑ มาชมเชยว่าดีอยู่ จึงโปรดพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือกชั้นที่ ๓ เป็นบำเหน็จความชอบ เมื่อ

พ.ศ. ๒๔๒๕

เมื่อผู้ร้ายสงบแล้ว โปรดฯ ให้พระยาสุนทรสงครามออกไปว่าราชการเมืองสุพรรณ และทรงมอบเมืองสุพรรณให้อยู่ในความคุ้มครองของเจ้าหมื่นไวย ๑ ต่อมากรมการและนายอากรค่าน้ำเมืองสุพรรณ เทียวชุกกรโหลกเอาเงินแก่ราษฎรได้ความเดือดร้อน ร้องทุกข์ต่อเจ้าหมื่นไวย ๑ ในเวลาที่ออกไปเยี่ยมพี่ชายที่

เมืองสุพรรณ ได้สวนได้ความจริง สั่งให้โยยกรมการและนาย
อากรค่าน้ำ ๓๐ ที่ สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระบารามฯ ทูลฟ้องเจ้า
หมื่นไวยฯ ว่าทำการอุกอาจ แต่เมื่อได้ทรงทราบความจริงตาม
รายงานของเจ้าหมื่นไวยฯ แล้วก็หายกริ้ว

เกิดอหิวาตกโรคทหารสมัครแตกหนี

และสกัดราชกรีฑาเขนทหารหน้า

เมื่อเสร็จการฉลองพระนคร และการพระศพสมเด็จพระ
นางเจ้าสุนันทาฯ กับสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมการณัฏฐ์ฯ แล้วเรียกทหาร
ระดมเข้ามาจากเมืองราชบุรี เพ็ชรบุรีอีก ๕,๐๐๐ คน ไม่มีที่พอจะ
ให้อาศัย จึงโปรดฯ ให้ทำที่พักทหารขึ้นใหม่ชั่วคราว และแบ่ง
ไปไว้ในวังสวนกุหลาบ ๑,๐๐๐ คน เจ้าหมื่นไวยฯ ไปเยี่ยมทหาร
นอนอยู่ด้วยคืน ๑ ทหารเป็นอหิวาตกโรคแต่ได้รักษาหาย อยู่มาไม่
ถึง ๑๐ วัน ทหารที่พักในวังสวนกุหลาบก็เกิดเป็นอหิวาตกโรคคลุก
ตามไปตามกองทหารหน้าและพวกพลเรือนตายลงหลายร้อยคน ที่
เหลือก็ตื่นตกใจพากันหลบหนีไปหลายพันคน จึงโปรดฯ ให้คุม
ทหารพวกที่เหลือนั้นย้ายไปพักอยู่ที่บ่อผืนเสือสมุท จังหวัด
สมุทรปราการ ทรงหารือเจ้าหมื่นไวยฯ ว่าทำไมจึงจะได้ทหาร
ที่หลบหนีไปกลับคืนมา เจ้าหมื่นไวยฯ ทูลรับจะออกไปจัดการ
ให้ทหารกลับคืนเข้ามารับราชการให้จงได้ แต่ไม่โปรดให้ออกไป
โปรดฯ ให้หมื่นศรีสรรักษ์ (ม.ร.ว.เล็ก ศรีวงศ์) กับนายจำเริญ

เป็นข้าหลวงออกไปติดตามทหารที่เมืองราชบุรี เพ็ชรบุรี แทน ข้าหลวง ๒ นาย ก็รีบออกไปกวาดต้อนทหารสมัคร เข้ามารับ ราชการ แต่ได้รับความลำบาก ด้วยทหารสมัครที่หนีไม่มี เครื่องหมายในตัวแต่อย่างใด นอกจากทราบดำหนิรูปพรรณในทะเบียนเก่าเท่านั้น ต้องใช้วิธีเรียกตัวหัวหน้า ผู้นำทหาร เข้ามารับสมัครให้ ส่งตัว ทหารให้ แก่ข้าหลวงอีกชั้นหนึ่ง จึงเกิดหนักใจขึ้นแก่ผู้บังคับการทหารหน้า ด้วยประกาศพระบรมราชโองการรับทหารสมัครเดิมมีอยู่แล้วว่า จะไม่สักท้อเงาและหน้าเงาตามหมวดหมู่เดิม ผู้บังคับการทหารหน้าเห็นว่า ถ้ามีเครื่องหมายตามตัวดังเลขที่มีมาแต่ก่อนแล้ว หนีไปอยู่ที่ใดก็จะติดตามได้ง่าย จึงหารือเห็นพร้อมกันว่า ควรให้นายทหารผู้ใหญ่ทำเครื่องหมายเพื่อให้รู้ว่าเป็นพวกเดียวกันเป็นตัวอย่างขึ้นก่อน เจ้าหมื่นไวยฯ จึงให้ทำตราจักรกว้าง ๑ นิ้ว กลางมีที่ว่างไว้สำหรับจะได้ลงเมืองของทหาร หมายถึงอักษรตั้งแต่ ก. (ก. หมายถึงกรุงเทพฯ) เป็นต้นไป เมื่อทำตราจักรเสร็จแล้วให้ช่างสักลงบนแขนขวาเจ้าหมื่นไวยฯ เป็นคนแรก และให้ประกาศแก่นายและพลทหารว่า การที่สักเครื่องหมายลงบนแขนเช่นนี้ หมายความว่า เป็นพวกเดียวกัน ถ้าผู้ใดอยากสักให้รู้ว่าเป็นพวกเดียวกันก็จะสักให้ ในไม่ช้าก็มีนายและพลทหารทุกคนกองมาขอสัก แต่นั้นมาการหนีหายก็น้อยลง ต่อมาเมื่อตั้งกรมยุทธนาขึ้นแล้ว จึงได้ให้สักตราจักรใหญ่ที่แขน มีตัวเลขตามลำดับหมวด และมีอักษรเครื่องหมายให้รู้ว่าเป็นทหารบกด้วย

อนึ่งเจ้าหมื่นไวย ฯ ได้คิดตั้งโรงพยาบาลขึ้นรักษาทหารใน
คราวที่ป่วยเป็นอหิวาตกโรคหลายแห่ง ได้รับพระราชทานเหรียญ
เงินเป็นที่ระลึกในการนั้นด้วย

สร้างโรงทหารหน้า (กระทรวงกลาโหม)

เมื่อทหารสมัครกลับเข้ามามีจำนวนมาก ไม่มีที่จะให้อาศัย
รวมกันเป็นระเบียบเรียบร้อยได้ เจ้าหมื่นไวย ฯ จึงเที่ยวสำรวจ
หาที่จะสร้างโรงทหาร เห็นที่ฉางหลวงเก่าและที่วังเจ้านายซึ่งทรุด
โทรมมีบริเวณกว้างใหญ่ เหมาะสำหรับที่จะตั้งเป็นโรงทหารหน้า
ได้ จึงกะสะเกตซ์และถ่ายรูปที่นั้นแล้วให้นายกราชิต์ทำแปลนตึก
เป็น ๒ ชนิด แปลน ๑ เป็นตึก ๒ ชั้น อีกแปลน ๑ เป็นตึก ๓
ชั้น และให้กะงบประมาณการก่อสร้างด้วย เจ้าหมื่นไวย ฯ นำ
แปลนตึก ๒ ชั้น กับรูปถ่ายพร้อมทั้งรายการก่อสร้างประมาณสี่
แสนบาท ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย กราบบังคมทูลความจำเป็นทุก ๆ
อย่าง ทรงรับว่าจะปรึกษาคำคิดนั้นต่อกรมสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ
ต่อมาเจ้าหมื่นไวย ฯ นำแปลนตึก ๓ ชั้นเข้าไปถวายอีก กราบทูล
ว่าจะหาที่ในพระนครกว้างใหญ่เท่าที่กะมานี้ยาก ต่อไปที่ดินจะมี
ราคาสูงขึ้น จึงให้ช่างเขียนแปลนเป็นแบบตึก ๓ ชั้นหวังจะบรรจุ
ทหารให้มากตั้งเป็นกองพลน้อย ๆ อยู่ในที่แห่งเดียวกันได้ เงินที่
จะเพิ่มขึ้นก็ไม่มากเท่าใด เห็นว่าทำเป็นตึกสามชั้นเสียทีเดียวดี
กว่า ก็ทรงเห็นชอบด้วย ตกลงทำตามความคิดนั้น

ที่ซึ่งสร้างเป็นโรงทหารนี้ กว้าง ๓ เส้น ๑๐ วา ยาว ๕ เส้น (มีรายการส่วนต่างๆ ของตัวตึกโดยพิสดารแจ้งอยู่ในหนังสือเล่มใหญ่ที่ได้ยืมมานี้พร้อมด้วยแบบแปลนแล้ว) เมื่อโรงทหารหนัสนี้ยังสร้างไม่แล้ว ที่ว่าการกรมทหารหน้าเดิมตั้งอยู่ที่หอบิลเลียด ณวังสราญรมย์ โรงครัวเลี้ยงทหารอยู่ที่ริมถนนเฟื่องนคร เมื่อกรมทหารหน้ายกมาอยู่ที่ซึ่งสร้างขึ้นใหม่นั้นแล้ว ก็ยังใช้โรงครัวเก่าเลี้ยงทหารอยู่ เห็นว่าทหารเดิรไปรับประทานอาหารไกลนักจะตัดทางให้สั้นลง จึงให้ทำสะพานหกข้ามมาจากกรมยุทธนาธิการจนถึงโรงครัว สะพานนี้ใช้ในเวลาเจ้าหมื่นไวยฯ เป็นผู้บังคับการทหารหน้าเท่านั้น

เข้าสมัครเป็นองชีย

พวกจีนทั้งในกรุงและหัวเมืองเกิดเป็นองชียกำเริบขึ้น ทรงปรึกษาการที่จะปราบองชียกับเจ้าหมื่นไวยฯ จึงกราบทูลว่า เมื่อไฟป่าลุกก็ต้องจุดไฟป่าดับ คือจะขอเข้าเป็นองชีย เพราะองชียที่เกิดขึ้นเวลานั้นมีเป็น ๒ พวกๆ หนึ่งอยู่ตลาดพลู เป็นจีนไหหลำมีประมาณเจ็ดพันเศษ อีกพวกหนึ่งตั้งอยู่ที่แม่น้ำราชบุรีและนครชัยศรี เป็นจีนแต้จิ๋วและฮกเกี้ยนโดยมาก ถ้ารับเอาพวกองชียตลาดพลูเข้ามาอยู่ในความคุ้มครองของเจ้าหมื่นไวยฯ แล้ว พวกอื่นๆ ก็หาอาจจะกำเริบขึ้นได้ไม่ ก็โปรดฯ อนุญาตให้จัดการตามความคิดนั้น

เจ้าหมื่นไวยฯ จึงนัดกับหัวหน้าองชียว่าจะขอเข้าไปตรวจดู

การที่จัดทำกันที่กงชั้นนั้นเป็นอย่างไร เมื่อตกลงกันแล้ว เวลายาม
หนึ่ง เจ้าหมื่นไวย ๑ กับหลวงทวยหาญ (กุ่ม) จำยวด (สุข
ชูโต) ลงเรือไปถึงคลองภาษีเจริญ ขึ้นเดินบกต่อไปถึงศาลเจ้าที่
เรียกว่ากงนี้ พบคนที่มาทำพิธีเข้าเป็นอั้งยี่ด้วยประมาณ ๒๐๐ เศษ
จึงให้หัวหน้าอั้งยี่ประกาศให้ทราบทั่ว ได้เชิญเจ้าหมื่นไวย ๑ กับ
หลวงทวยหาญ และจำยวดมาเพื่อจะยกขึ้นให้เป็นนายปกครองต่อ
ไป ให้เจ้าหมื่นไวย ๑ เป็นหัวหน้าที่ ๑ หลวงทวยหาญที่ ๒
จำยวดที่ ๓ แล้วพวกอั้งยี่พร้อมกันเลี้ยงโต๊ะกระทำสัตย์สาบาน
ว่าจะนับถือคนทั้ง ๓ นั้นเป็นนายปกครองต่อไป จึงหัวหน้าได้
มอบตราอาญาสิทธิ์กับธงหัวหน้าพร้อมด้วย บัญชีนามอั้งยี่ ทั้งหมด
ให้ และบอกอาณัติสัญญาให้ทราบไว้ด้วย เมื่อเสร็จพิธีแล้วเจ้า
หมื่นไวย ๑ ก็นำตราและธงทั้งบัญชีอั้งยี่มาทูลเกล้าฯ ถวาย แต่
นั้นมาอั้งยี่ทุกคนทุกเหล่าก็สงบลง ต่อมาเจ้าหมื่นไวย ๑ ก็
เปลี่ยนภาระอันหนัก เรื่องอั้งยี่ ถวาย กรมหมื่นภูธรเสศ ๑ เสนาบดี
นครบาลจัดการต่อไป

ถูกหาว่าเป็นกบฏ

เมื่อคิดจัดการรับทหารสมัคร และจัดตั้งโรงเรียนสอน
หนังสือไทยและยุทธวิธีขึ้นที่วังสราญรมย์นั้น มีนายทหารอาสา
เลี่ยนเข้ามาสมัครทำงาน ๒ คน คือ นายยี่. อี. เบริณี (พระสาร
ศาสน์พลจันทร์) คน ๑ กับนายโยเซฟฟารันโด คน ๑ เจ้าหมื่น
ไวย ๑ รับไว้ นายเบริณีนั่นให้เป็นครูสอนยุทธวิธีการทหารที่โรง

เรียนนายร้อย ตั้งใจสอนให้ตามความรู้ของตนทุกอย่าง และที่โรงเรียนนั้นได้จัดหาตัวอย่างของต่างๆ ในวิชาทหารไว้ให้ดูเพื่อประกอบการเรียนด้วย นายเยรินี ขออนุญาตจะทำดินไคนาไมต์ขึ้นให้นักเรียนทราบวิธีใช้ เจ้าหมื่นไวย ๗ จึงขอพระบรมราชานุญาตก็โปรดฯ ให้จัดทำได้ นายเยรินี ได้จัดทำดินไคนาไมต์อยู่หลายปีไม่สำเร็จ

ต่อมานายฟาร์นโดบ้วย ขออนุญาตให้ไป รักษาตัว ที่สิงคโปร์ นายเยรินี ขอลาไปเป็นเพื่อนด้วย เมื่อเดินทางกลับเข้ามาได้นำดินไคนาไมต์เข้ามาด้วยหนัก ๕๐ ปอนด์ พนักงานศุลกากรยึดไว้ผู้บังคับการทหารหนักก็เล่าความจริงให้ฟัง และกราบบังคมทูลให้ทรงทราบด้วย นายเยรินีรู้ว่าตัวผิดก็ลาออกจากหน้าที่ครูไปทำเหมืองแร่และช่วยหมอสmidt แต่งหนังสือพิมพ์ ได้ลงพิมพ์พูดเหน็บแนมก้าวร้าวในทางอักษรศาสตร์ ต่อมาได้กลับเข้ารับราชการเป็นล่ามอยู่ในกระทรวงมหาดไทยอีก

การที่นายเยรินีหาดินไคนาไมต์กลับมาจากสิงคโปร์นั้น เป็นเหตุให้มีผู้ทำให้เกิดเลื่องลือไปว่า เจ้าหมื่นไวย ๗ จะคิดกบฏ ครั้นเมื่อเดือน ๓ ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๒๖ เสด็จพระราชดำเนินขึ้น ไปนมัสการพระพุทธบาท โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าหมื่นไวย ๗ อยู่รักษาการในกรุงเทพฯ ให้จัดกองทหารหน้า ให้เจ้าหมื่นศรีสรรักษกับจำyardเป็นผู้คุมไปในกระบวนพระราชดำเนิน ระวังที่ประทับอยู่ที่พระพุทธบาทนั้น มีผู้ร้ายขึ้นไปบนยอดเขา เอาก้อน

หินขว้างลงมาในค่ายหลวง ทหารขึ้นไปจับก็เกิดต่อสู้กันขึ้น เจ้า
หมื่นศรี ฯ สั่งให้ยิงผู้ร้ายตาย ถูกปืนถูกหน้าผากระเด็นลงมา
ตกในค่ายหลวง ก็เกิดโกลาหลกันว่าทหารหน้าจะกบฏตามข่าวลือ
จึงทรงตั้งสมเด็จพระบรมราชินีนาถ ฯ เป็นตุลาการพิจารณาคดีนั้น
แล้วเสด็จกลับมาประทับอยู่บางปะอิน ตุลาการได้ชำระตัดสินลง
โทษนายทหารที่สั่งให้ยิงและพลทหารผู้ยิงด้วย

ในเรื่องที่ถูกหาว่าคิดกบฏนั้นในที่สุด เจ้าหมื่นไวย ฯ ได้รับ
พระราชทานพระราชหัตถเลขาว่า “ที่พระนายไวยพูดมานั้นเพราะ
กลัวตาย คงแน่ใจว่าเราเชื่อว่าตัวเป็นกบฏ แต่เรามีได้นักเลง
คนทั้งหลายไม่รู้อาณาจักรว่าผูกพันกันอยู่ ตามข่าวลือกันนั้นเป็น
ด้วยความอิจฉาพยาบาทอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งพระนายไวยจะ
พูดการอันใดหาพูดให้คนอื่นเห็นว่าเป็นคำกลางไม่ โดยถือว่า
เพราะจำเป็นต้องช่วยกัน จึงเป็นพะยานให้เขายกมาพูดได้ แต่จะ
หาเหตุไปเปล่า ๆ ก็ผิด ถ้าจะว่าในเหตุที่เกิดขึ้นทั้งเรื่องดินไธนา
ไมต์และเรื่องนี้ ต้องเห็นว่าความผิดมีอยู่ในการนั้น แต่มิได้
เป็นความผิดของพระนายไวย จะเสียก็เสียเพราะเป็นผู้บังคับการ
สั่งการไม่รอบคอบ”

“การเรื่องดินไธนาไมต์ อ้ายเยรินี่ไม่บอกให้รู้ว่าจะเอาเข้า
มา อ้ายเยรินี่ เป็นผู้ผิด ที่เขาเกลี้ยให้เป็นถ้อยความมากขึ้นไป
นั้นต้องยกว่าเป็นการเกลี้ยกันส่วนหนึ่ง ความผิดจริงส่วนหนึ่ง
ถ้าพูดอย่าให้ยกแต่ความเกลี้ยจนลืมคิดว่ารับผิดชอบแล้วเป็นการถูก ”

“เรื่องความครั้นนี้เหมือนกัน คือการสิ่งใดที่ผิด การสิ่งนั้น
มีอะไรเสียอยู่จึงว่าผิด ที่ทำถูกหมดจะกลับว่าเป็นผิดไป เพราะ
คนอิจฉาหรือเพราะความสงสัยนั้นจะทำไปอย่างไรได้” จึงนับว่า
การเสียตลอดจนราชการ การที่ทำโทษทหารคราวนี้จะกันไม่ให้
คนว่าทหารหลวงแกล้งฆ่าคนตายไม่มีโทษ และยังปิ่นกระสุนตก
ในค่ายหลวงเพราะการรักษาได้ไม่มีโทษ ซึ่งจะเป็นช่องเสียดัง
ว่ามา”

“ที่คิดจะขอให้ใครเป็นผู้บังคับการทหาร กันความ วุ่นวายนั้น
ดูเป็นการแตกร้างกัน ถ้าแก่หรือเพิ่มอันใดเล็กน้อยก็จะเรียบ
ร้อยไปได้ จะรอไว้คิดจัดที่กรุงเทพฯ” ดังนี้

ทหารหน้ายกไปอยู่โรงที่สร้างขึ้นใหม่

เมื่อสร้างโรงทหารหน้าเสร็จแล้ว เจ้าหมื่นไวยฯ ทูลขอพระ
ราชทานนามโรงทหารหน้า ก็โปรดให้เรียกนามว่าโรงทหารหน้า
และให้มีศักราชที่สร้างขึ้นไว้ด้วย ครั้นต่อมาให้เรียกว่ากระทรวง
กลาโหมจนทุกวันนี้ ขณะเมื่อทหารหน้าจะยกมาอยู่โรงสร้างใหม่
นี้โปรดฯ ให้สมเด็จพระสังฆราช (สา) พุทฺธคณาภิชา “วิเชตฺวา
พลาตา ภูมฺพรชฺสา เทจฺวุตโย” สำหรับให้เขียนตราทหารหน้า
ยังมีอยู่ในยอดธงจุฑาธุชนั้น เมื่อจัดการตกแต่งโรงทหารเรียบ
ร้อยแล้ว อัญเชิญเสด็จให้ทรงเปิดโรงทหารที่สร้างใหม่ กลิ่น
ไอที่เขหาเหตุว่าจะเป็นกบฏยังไม่หมดซาก เจ้าหมื่นไวยฯ จึง

ให้ทหารแต่งตัวเครื่องแบบ แต่ไม่มีอาวุธตั้งแถวรับเสด็จที่หน้า
โรงทหารนั้น เมื่อเสด็จทรงเปิดเสร็จแล้ว จัดการประลองยุทธ
ตามแบบใหม่ถวายทอดพระเนตรก็เป็นทีพอพระราชหฤทัย ต่อ
มาได้เปลี่ยนคำบอกแถวทหารจากภาษาอังกฤษ ซึ่งครุหัดทหาร
เป็นชาวอิตาเลียน ให้กลับเป็นภาษาไทยก็โปรดในการที่จัดนั้น

เจ้าหมื่นไวยฯ เกิดความเบื่อหน่ายในราชการ ด้วยเรื่องคน
ริษยาพยาบาท จึงทูลเกล้าฯ ถวายหนังสือว่า ซึ่งทรงตั้งให้เป็นผู้
บังคับการทหารหน้าจัดการโดยเด็ดขาดนั้น เกรงจะทำการไปไม่
สำเร็จ ขอพระราชทานหลวงสิทธิไชยเวร (บุตร) บุตรเจ้า
พระยามหินทรฯ มาเป็นผู้ช่วย และทรงตั้งเจ้าพระยามหินทรฯ มา
เป็นผู้กำกับตรวจตราราชการกรมทหารหน้าด้วย ก็พระราชทาน
ตามประสงค์ และโปรดฯ ให้ถอนทหารล้อมวังจากกรมทหาร
ไปขึ้นกระทรวงวัง ให้ทหารรักษาพระองค์แยกออกไปตั้งเป็น
กรมหนึ่งต่างหาก รวางนั้นเจ้าพระยามหินทรฯ ก็จัดข้าราชการใน
กรมพระสุรัสวดีมากำกับการทหารหน้าสืบไป ส่วนตัวเจ้าหมื่น
ไวยฯ นั้น เมื่อจะไปตรวจราชการหรือจัดการสิ่งไรในหน้าที่ ก็
ให้หลวงสิทธิไชยเวรตามไปดูการนั้นๆ ทุกครั้ง เพื่อจะให้ชำนาญ
เอาไว้แทนตัวต่อไป

ชุดคลองประเวศบุรีรมย์

ต่อมาเจ้าหมื่นไวยฯ กราบถวายบังคมลาป่วย ออกไปพัก
เปลี่ยนอากาศอยู่ที่นาคลองประเวศบุรีรมย์ ตำบลศรีษะจรเข้ จัง

หวัّتพระประแดง ตรวเห็นถ้ำคลองประเวศบุรีรมย์จืดคลอง
พระโขนงจนออกปากน้ำบางปะกงต้นมาก ไม่สะดวกแก่เรือแพ
จะขึ้นล่อง จึงป่าวร้องชักชวนราษฎรในเขตต์นั้นให้มาช่วยกัน
ขุดคลองตามระยะทางที่ต้นเงิน โดยใช้วิธีเอาควายลุยขุดโคลน
ให้ออกแม่น้ำ และจัดการเลี้ยงดูราษฎรที่ระดมกันมาทำการนั้น
ด้วย ทำอยู่ ๓ วันการก็สำเร็จ ถวายพระราชกุศลที่ทำการสาธารณะ
นั้นเข้ามาด้วย

ทำการไฟฟ้า

เจ้าหมื่นไวย ฯ เห็นว่าระย้าแก้วบนพระที่นั่งจักรีใช้จุดด้วย
เทียนไขและน้ำมันก๊าดมีความลำบาก ถ้าเปลี่ยนเป็นจุดด้วยไฟ
ฟ้าจะสะดวกและสว่างดี ได้กราบทูลความเห็นเรื่องนี้เมื่อกลับ
มาจากยุโรปแล้ว แต่ไม่ทรงเห็นด้วย เจ้าหมื่นไวย ฯ มีความกระ
หายที่จะทำการไฟฟ้าในเมืองไทยให้สำเร็จเป็นตัวอย่าง จึงเอาที่
ดินตำบลวัดละมุดบางวัว ซึ่งได้รับมรดกจากบิดาไปทูลขอให้
กรมหมื่นเทวะวงศ์ ฯ ช่วยให้สมเด็จพระนางเจ้า ฯ (สมเด็จพระ
มาตุจฉาเจ้า) ทรงซื้อไว้เป็นราคา ๑๘๐ ชั่ง จัดให้นายมาโยลาชาว
อิตาลีซึ่งรับราชการอยู่ในกรมทหารหน้า ออกไปจัดการซื้อ
เครื่องไฟฟ้าที่เมืองอังกฤษ และให้เรียนวิชานั้นเข้ามาด้วย
เมื่อนายมาโยลากลับเข้ามา เจ้าหมื่นไวย ฯ จึงให้นายเลียวนาดี
เป็นช่างทำเครื่องไฟฟ้าจุดขึ้นที่โรงทหารก่อน เมื่อเกิดความนิยม
ทั่วไปแล้ว ก็กราบทูลให้ใช้ไฟฟ้าที่ระย้าแก้วในพระที่นั่งจักรี

ต่อไป ส่วนเงินที่ได้ที่ตรงไปในการทำไฟฟ้านั้น ภายหลังก็เบิก
กลับคืนได้ ขณะเมื่อจะขยายการจุดไฟฟ้าให้แพร่หลายนั้น มีราช
การไปปราบฮ่อเสีย ครั้นเมื่อตั้งกรมยุทธนาธิการขึ้น ได้มอบเครื่อง
ไฟฟ้าให้ทหารเรือใช้ต่อไป ระวังที่เจ้าหมื่นไวยฯ ไปทัพฮ่อนั้น
ลูกจ้างคนหนึ่งยกเอาแปลนและตำราการไฟฟ้านี้ไปแนะนำให้ผู้อื่น
จัดตั้งขึ้นที่วัดราชบูรณะ แต่ทำอยู่ไม่นานก็เลิก นายเวสเซนโฮล์ม
ชาติเดนมาร์กคิดจัดทำต่อมา เรียกว่าบริษัทไฟฟ้าสยามทุกวันนี้

ไปปราบฮ่อ

การปราบฮ่อครั้ง^๕นี้เป็นเรื่องเนื่องมาแต่การปราบฮ่อครั้งที่^๕๒
ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้พระยาราชวรานุกูล (เวก บุณยรัตพันธุ์) เป็น
แม่ทัพใหญ่ยกไปทางเมืองหลวงพระบาง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๖ นั้น

ครั้นถึงปีระกา พ.ศ. ๒๔๒๘ ได้ข่าวมาถึงกรุงเทพฯ ว่าพระ
ยาราชวรานุกูลแม่ทัพไปถูกอาวุธข้าศึก กองทัพไทยได้แต่ตั้ง
ล้อมค่ายอยู่ที่ทุ่งเชียงคำแขวงเมืองพวน และในขณะนั้นได้รับ
ใบบอกเมืองหลวงพระบางว่า มีทัพฮ่อยกมาย่ำยีเมืองหัวพันห้าทั้ง
หก ทางกรุงเทพฯ ไม่ทราบว่าจะเป็นฮ่อพวกเดียวกับที่ทุ่งเชียงคำ
หรือไม่ ทรงพระราชดำริว่ากองทัพพระยาราชวรานุกูลคงทำการ
ไม่สำเร็จ ด้วยเป็นแต่เกณฑ์พลเรือนไปรบตามแบบโบราณ ใน
เวลานั้นกรมทหารที่ได้ฝึกหัด จัดขึ้น ตาม แบบใหม่ ก็มี หลายกรม
ควรจะใช้ให้ทหารไปปราบปรามฮ่อให้ชำนาญการศึกเสียบ้าง จึง

จัดทหารบกในกรุงเทพ ฯ เข้าเป็นกองทัพบก ๒ ทပ် ให้นายพันเอก
กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ผู้บังคับการกรมทหารรักษาวัง เป็น
แม่ทัพใหญ่ฝ่ายซ้ายยกไปปราบฮ่อในแขวงเมืองพวนทัพบก ๑ ให้นาย
พันเอกเจ้าหมื่นไวยวรนาถ ผู้บังคับการทหารหน้า เป็นแม่ทัพ
ใหญ่ฝ่ายเหนือ ยกไปปราบฮ่อในแขวงเมืองหัวพันห้าทั้งหกทัพบก ๑

ส่วนกองทัพบกฝ่ายเหนือ ซึ่งเจ้าหมื่นไวยวรนาถ เป็นแม่ทัพนั้น
ยกออกจากกรุงเทพ ฯ โดยทางเรือเมื่อวันอังคารเดือน ๑๑ แรม ๑๑
ค่ำ ปีกะกา พ.ศ. ๒๔๒๘ ขึ้นไปถึงเมืองพิษณุเมื่อเดือน ๑๒ แรม
๒ ค่ำ ตั้งประชุมพลที่เมืองพิษณุ นั้น ได้โปรดฯ ให้พระยาศรีสท
เทพ (อ่วม) ขึ้นไปเป็นพนักงานจัดเสบียงพาหนะส่งกองทัพบก
ได้จัดการเตรียมทัพขึ้นไปเมืองหลวงพระบางเป็น ๓ ทาง คือ

ทางที่ ๑ กองทัพบกใหญ่จะยกจากเมืองพิษณุทาง ๓ วันถึงเมือง
ฝาง ต่อนั้นไป ๔ วันถึงท่าแขกเขตต์เมืองน่าน ต่อไปอีก ๖
วันถึงบ้านนาแล แต่บ้านนาแล ๖ วันรวม ๑๓ วันถึงเมืองหลวง
พระบาง

ทางที่ ๒ นั้นจะได้จัดแบ่งเครื่องยุทธรภัณฑ์สำหรับกองทัพบก
แต่งให้พระศรีพิษณุสงครามปลัดซ้ายกรมการเมืองพิษณุ กับนาย
ทหารกรุงเทพ ฯ ให้คุมไปทางเมืองน้ำปาด ตรงไปตำบลปากกลาย
ลงบรรทุกเรือขึ้นไปทางลำน้ำโขง ขึ้นบกที่เมืองหลวงพระบาง

ทางที่ ๓ เมื่อกองทัพบกใหญ่ยกไปถึงเมืองน่านแล้ว จะแต่ง
ให้พระพลสงครามเมืองสวรรคโลก กับนายทหารปืนใหญ่คุม

ปืนใหญ่และกระสุนดินดำแยกทางไปลงที่น่านน้ำโขง จัด
ลงบรรทุกเรือส่งไปยังเมืองหลวงพระบาง

อนึ่งเสบียงอาหารที่จะจ่ายให้ไพร่พลในกองทัพตั้งแต่เมือง
พิชัย เป็นระยะตลอดไปกว่าจะถึงเมืองหลวงพระบางนั้น พระยา
ศรีสหเทพรับจัดส่งขึ้นไปรวบรวมไว้เป็นระยะทุก ๆ ตำบลที่พัก
ให้พอจ่ายกับจำนวนพลในกองทัพมิให้เป็นที่ยึดขวางได้

กองทัพตั้งพักรอพาหนะอยู่ณเมืองพิชัยประมาณ ๒๐ วัน ก็
ยังหามาพกร่วมกับจำนวนที่เกณฑ์ไม่ ได้ช้าง ๑๐๘ เชือก โค
ต่าง ๓๑๐ ตัว ม้า ๑๑ ตัวเท่านั้น แต่จะให้หรือชักเข้าไปก็จะเสียรา
การ จึงได้จัดเสบียงแบ่งไปแต่พอควรส่วนหนึ่งก่อน อีกส่วน
หนึ่งได้มอบให้กรมการเมืองพิชัยรักษาไว้ให้ส่งไปกับกองลำเลียง

ครั้นวันศุกร์เดือนอ้ายแรม ๑๑ ค่ำปีระกา พ. ศ. ๒๔๒๘ เวลา
เช้า ๓ โมงเศษ เจ้าหมื่นไวยวรนาถยกกองทัพออกจากเมืองพิชัย
ให้นายร้อยเอกหลวงจ้านงยุทธกิจ (อิม) คุมทหารกรุงเทพฯ ๑๐๐
คนเป็นทัพหน้า ให้นายจ้าววด (สุข ชูโต) เป็นผู้ตรวจดูตรา
ให้พระอินทรแสนแสง ปลัดเมืองกำแพงเพชรคุมไพร่พลหัวเมือง
๑๐๐ คนเป็นผู้ช่วยกองหน้า สำหรับแผ้วถางหนทางที่รกเรียวกีด
ขวาง ให้กองทัพเดินได้สะดวกด้วย ให้นายร้อยเอก หลวงอา
หาณณรงค์ กับนายร้อยเอก หลวงดุษฎีกรปาส เป็นปีกซ้ายและขว
า นายร้อยเอก หลวงวิจิต เป็นกองหลัง พระพลเมืองสวรรคโลก
เป็นกองลำเลียงเสบียงอาหาร และกองอื่นๆ นอกจากที่กล่าว

มานักให้ยกเป็นลำดับไปทุกๆ กอง

ครั้นวันพุธเดือนยี่แรมค่ำ ๑ ปีระกา ๗ กองทัพได้ยกไปถึง
สบสมุณเฑาะว์ใกล้กับเมืองน่าน ระยะทางราว ๒๐๐ เส้นเศษ พักจัด
กองทัพอยู่ใกล้เมือง เจ้าอนันตวรฤทธิเดช เจ้าผู้ครองนครน่าน
แต่งให้พระยาวังซ้ายและเจ้านายบุตรหลานแสนท้าวพระยา คุมข้าง
พลายสูง ๕ สอก ผูกเครื่องจำลองเจียนทอง ๓ เชือก กับดอกไม้
รูปเทียนออกมารับ แม่ทัพจึงให้รอกกองทัพพักอยู่นอกเมืองคืน ๑

ครั้นรุ่งขึ้นวันพฤหัสบดี เดือนยี่แรม ๒ ค่ำ เจ้านครน่าน
จึงแต่งให้ท้าวพระยาคุมข้างพลายผูกจำลองเจียนทอง ออกมารับ ๓
เชือก และจัดให้เจ้าวังซ้ายผู้หลานกุมกระบวนออกมารับกอง
ทัพด้วย เวลาเช้า ๓ โมงเศษเดิรข้านำทัพเข้าในเมืองพร้อมด้วย
กระบวนแห่ที่มารับ ตั้งแต่กองทัพฝ่ายเหนือออกจากเมืองพิชัย
ไปจนถึงเมืองน่านรวมวันเดิรกองทัพ ๑๗ วัน หยุดพักอยู่เมือง
ฝางและท่าแฝก ๔ วัน รวมเป็น ๒๑ วัน

เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ เจ้านครน่านพร้อมด้วยอุปราชราชวงศ์
เจ้านายบุตรหลานแต่งตัวเต็มยศตามแบบบ้านเมืองมายังทำเนียบที่
พักกองทัพนั้น ฝ่ายกองทัพก็ได้จัดทหารกองเกียรติยศ ๑๒ คน
มีแตรเดี่ยว ๒ คนคอยรับอยู่ที่ทำเนียบ เมื่อเจ้านครน่านมาถึง
แล้วสนทนาปราศรัยไต่ถามด้วยข้อราชการ และอวยชัยให้พรใน
การที่จะปราบศัตรูให้สำเร็จ โดยพระบรมราชประสงค์ทุกประการ
และจัดพระพุทธรูปศิลาศรีพลึงค์ ๑ พระบรมธาตุองค์ ๑ ให้แม่

ทัพ เพื่อเป็นพิชัยมงคลป้องกันอันตรายในการที่จะไปราชการทัพ
นั้น กับให้ของทักถามแก่กองทัพสำหรับบริโภควัยหลายสิ่ง
ครั้นรุ่งขึ้น แม่ทัพนายทัพนายกองได้ ไปเยี่ยมตอบเจ้านครน่าน กับ
เจ้าอุปราชราชวงศ์และเจ้านายเมืองน่าน .

ต่อมาพระยาศรีสหเทพข้าหลวงเชิญเครื่องราชอิสริยาภรณ์
มหาสุรภรณ์มังกุสสยามชั้นที่ ๑ ซึ่งโปรดฯ พระราชทานแก่เจ้า
นครน่านขึ้นไปถึง แม่ทัพได้จัดพิธีรับพระราชทานตามธรรมเนียม
ครั้นณวันเสาร์เดือนยี่แรม ๑๑ ค่ำ เจ้านครน่านได้ส่งช้าง
มาเข้ากองทัพ ๑๐๐ เชือก แม่ทัพจึงให้เปลี่ยนช้างหัวเมืองชั้นใน
ที่ได้บรรทุกระสุนดินดำ สะเบียงอาหารมาในกองทัพ ๕๘ เชือก
มอบให้พระพิชัยชุมพลมหาดไทยเมืองพิชัย คุณกลับคืนไปยัง
เมืองพิชัย เพื่อจะได้บรรทุกระเบียงลำเลียงเข้าจากเมืองพิชัยขึ้น
มาส่งยังฉางเมืองท่าแขก ซึ่งพระยาสุวรรณคโลกได้มาตั้งฉางพัก
สะเบียงไว้สำหรับเมืองน่านจะมารับลำเลียงส่งไปถึงท่าปากงะยและ
เมืองหลวงพระบางจะได้จัดเรือมารับแต่ปากงะย ส่งต่อไปถึง
เมืองงอย

ถึงวันจันทร์เดือนยี่แรม ๑๑ ค่ำปีระกา เวลาเช้า ๒ โมงเศษ
เจ้าหมื่นไวยฯ ก็ยกกองทัพออกจากเมืองน่าน เจริญทางบกข้าม
ห้วยธารและเทือกเขาไป ๑๐ วัน ถึงเมืองชัยบุรีศรีน้ำสูงเป็นเขตต์
ของเมืองหลวงพระบาง เจ้าราชภาติไนย (บุญคง) เมืองหลวง
พระบางมาคอยรับกองทัพ และจ่ายสะเบียงสำหรับที่จะเจริญทาง

ต่อไป ตำบลนี้มีบ้านเรือนประมาณ ๓๐๐ หลังเศษ เป็นที่บริบูรณ์
ด้วยการทำนา หาสะเบียงอาหารได้ง่าย พักกองทัพอยู่ที่นั่น ๑
ณวันอาทิตย์เดือน ๓ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เวลาบ่ายรุ่งยกจากเมืองชัยบุรีศรี
น้ำฮุงไปถึงบ้านท่าเตือริมแม่น้ำโขง เวลาบ่าย ๓ โมงตั้งพักนอน
คืน ๑

รุ่งขึ้นวันจันทร์เดือน ๓ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ยกจากบ้านท่าเตือเลียบ
ไปตามลำน้ำโขง เวลาบ่าย ๓ โมงถึงที่พักเมืองน่าน (น้อย)
หยุดพักกองทัพ ๒ คืน ด้วยตามประเพณีของเมืองหลวงพระบาง
มีมาแต่โบราณ ถ้าเจ้านายเมืองหลวงพระบางจะลงไปกรุงเทพฯ
หรือข้าหลวงขึ้นมาจะเข้าไปในเมืองหลวงพระบางแล้ว ต้องพักที่
เมืองน่าน (น้อย) บวงสรวงเทพารักษ์ก่อนจึงยกเลยไป เมื่อ
กองทัพถึงเมืองน่านน้อยคราวนี้ เจ้าหมื่นทรเทพนิภาธรเจ้านคร
หลวงพระบาง แต่งให้ท้าวพระยาพานำเครื่องสังเวยเทพารักษ์
มาเชิญให้กองทัพบวงสรวง เพื่อจะได้คุ้มครองป้องกันภัยอันตราย
ตามประเพณีบ้านเมือง

แล้วกองทัพเดินเลียบไปตามริมฝั่งแม่น้ำโขง แล้วเดินตัด
ไปทางป่าห่างฝั่งแม่น้ำโขงข้าง ๒ วัน ถึงท่าเลือนเมื่อวันเสาร์เดือน
๓ แรม ๓ ค่ำ แต่ที่นั่นแม่ทัพสั่งให้ผ่อนสิ่งของที่มีน้ำหนักมากลง
บรรทุกเรือขึ้นไปยังเมืองหลวงพระบาง เพราะช้างที่บรรทุกของ
บอบช้ำอดโรยมาก จึงผ่อนให้เดินไปแต่ลำลอง และทางเรือแต่
ท่าเลือนจนถึงเมืองหลวงพระบางนั้น ไปได้สะดวกและถึงเร็ว

กว่าทางบกด้วย เมื่อจัดการเสร็จแล้ว รุ่งขึ้นวันอาทิตย์เดือน ๓
 แรม ๕ ค่ำ เวลาบ่ายขบวนจากท่าเลื่อน เติร์เป็นทางเรียบและทุ่งนา
 ตลอดไป จนเวลาเช้า ๒ โมงเศษ พบเจ้าราชวงศ์และเจ้าราชสุม-
 พันธวงศ์ นำดอกไม้ธูปเทียนและปีพาทย์ฆ้องกลองมากอยรับ
 แจ้งความว่าเจ้านครหลวงพระบางแต่งให้มารับกองทัพ เข้าไปยัง
 เมืองหลวงพระบาง กองทัพได้ยกไปพร้อมกับกระบวนที่มารับนั้น
 ถึงทำเนียบที่พักบ้านเชียงแมน ตั้งอยู่ณปากแม่น้ำโขงฝั่งตะวันตก
 ตรงหน้าเมืองหลวงพระบางข้าม ครั้นเวลาเที่ยงวันแล้วเจ้าอุปราช
 และเจ้านายบุตรหลานกับพระยาสุโขทัย (ครุฑ) ผู้แทนข้าหลวง
 กำกับเมืองหลวงพระบาง พร้อมกันจัดเรือมากอยรับ แต่แม่ทัพ
 ขอให้รอคืน ๑ ต่อรุ่งขึ้นจึงจะยกกองทัพเข้าไปยังเมืองหลวง
 พระบาง

รุ่งขึ้นวันจันทร์เดือน ๓ แรม ๕ ค่ำ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ
 เจ้านครหลวงพระบางจึงแต่งให้เจ้าอุปราชกับเจ้าราชวงศ์ พร้อม
 ด้วยพระยาสุโขทัยข้าหลวง จัดเรือเก๋งลำ ๑ กับเรือที่จะบรรทุก
 ไพร่พลทหารข้ามไปยังเมืองหลวงพระบางนั้น ๕๐ ลำ มีปีพาทย์
 ฆ้องกลอง เป็นกระบวนแห่ มารับกองทัพ ข้ามแม่น้ำโขงไป ถึงปาก
 ตะวันออกแล้ว แม่ทัพให้ทหารกรุงเทพฯ และทหารหัวเมืองเติร์
 เป็นกระบวนทัพเข้าไปในเมืองหลวงพระบาง ในระหว่างสองข้าง
 ทางที่เติร์กองทัพไปนั้น มีราษฎรชายหญิงมาดูเนืองแน่นตลอดไป
 จนถึงหน้าทำเนียบที่พัก ซึ่งอยู่ใกล้กับลำน้ำคายฝ่ายทิศตะวันออก

ของเมืองหลวงพระบางนั้น เมื่อแม่ทัพนำกองไปถึงทำเนียบ
พร้อมกันแล้ว เจ้านครหลวงพระบางพร้อมด้วยเจ้านายบุตร
หลานมาเยี่ยมเยียนตามประเพณี แม่ทัพให้จัดทหารเป็นกอง
เกียรติยศรับ ๒๔ คน ทหารแต่รเดียว ๒ คน ครั้นรุ่งขึ้นแม่ทัพ
และนายกองพร้อมกันไปเยี่ยมตบเจ้านครหลวงพระบางและพวก
เจ้านายในเมืองหลวงพระบางนั้นด้วย

เมื่อกองทัพขึ้นไปถึงเมืองหลวงพระบางแล้ว แม่ทัพสอบ
สวนเรื่องราวว่าทัพฮ่อ ได้ทราบข้อความตามที่เมืองหลวงพระ
บางบอกลงมายังกรุงเทพฯ โดยเพียงแต่รู้จักคำพวกราษฎรบอก
เล่า เพราะหนทางจากเมืองหลวงพระบางไปยังเมืองหัวพันห้าทั้ง
หก ต้องเดินข้ามห้วยเขาป่าดงเป็นทางกันดาร การที่แต่งคนไป
สืบข่าวราชการ ถ้าแต่งคนไปมากก็ติดขัดด้วยเรื่องเสบียงอาหาร
ถ้าแต่งไปน้อยพอหาเสบียงอาหารได้ ก็ไม่กล้าไปไกลด้วยเกรง
อันตราย จึงได้แต่ได้ถามพวกราษฎรในท้องที่ใกล้ๆ มารายงาน จะ
เชื่อฟังเอาเป็นจริงทีเดียวไม่ได้ คงฟังได้เป็นหลักฐานแต่ว่ามีพวก
ฮ่อเข้ามาตั้งค่ายอยู่ในแดนเมืองหัวพันห้าทั้งหกหลายตำบล และ
หัวเมืองเหล่านั้น ท้าวขุนต่างเมือง ต่างรักษาประโยชน์ของตนหาได้
รวมกันไม่ แม่ทัพเห็นว่าซึ่งจะต้องอำนาจการปราบฮ่ออยู่ที่เมือง
หลวงพระบางนั้นหานัก ตรวจดูตามแผนที่อันพอจะรู้ได้ในเวลา
นั้นประกอบกับคำชี้แจงที่เมืองหลวงพระบาง เห็นว่ากองทัพจะ
ต้องขึ้นไปตั้งอยู่ที่เมืองชอนในเขตต์เมืองหัวพันห้าทั้งหก จึงจะ

ปราบปรามพวกฮ่อตลอดไปได้ทุกเมือง เมืองตกลงเช่นนี้แล้วจึง
จัดวางการที่จะส่งเสบียงอาหารสำหรับกองทัพ และกำหนดที่จะ
ยกกองทัพขึ้นไปให้ถึงเมืองช้วนในเดือน ๔ ปีระกานี้ ให้ได้ทำ
การปราบฮ่อจนถึงฤดูฝน

ครั้นถึงวันอังคารเดือน ๔ ขึ้น ๕ ค่ำปีระกา เจ้าหมื่นไวย ฯ
ยกกองทัพจำนวนพล ๒,๕๐๐ คน ออกจากเมืองหลวงพระบาง
เดินทางบกไป ๑๐ วัน ข้ามลำน้ำอุปไปถึงที่พักแรมเมืองงอยเห็นทาง
เดิรทัพกันดาร จึงปรึกษากับพระยาสุโขทัยและเจ้าราชวงศ์เมือง
หลวงพระบางเห็นพร้อมกันว่า จะรับยกกองทัพขึ้นไปเมืองช้วน
ทั้งหมด สะเบียงอาหารคงส่งไม่ทัน จะตั้งอยู่เมืองงอยคอยให้
สะเบียงอาหารพกร่วมเสียก่อนก็จะชักช้าการไป แม่ทัพจึงแบ่ง
ทหารหัวเมืองให้พระยาสุโขทัย กับนายพันตรี พระพหล (กิม)
คุมอยู่ที่เมืองงอยกอง ๑ เพื่อจะได้ลำเลียงสะเบียงอาหารส่งไป
โดยเร็ว เมื่อได้สะเบียงพอแล้ว แม่ทัพจะมีหนังสือลงมายังเมือง
งอยให้พระยาสุโขทัยและพระพหลตามขึ้นไป แต่งให้เจ้าราชวงศ์
เมืองหลวงพระบางคุมไพร่พลยกขึ้นไปตั้งมั่นอยู่ตำบลสบขาง คอย
รับสะเบียงอาหารส่งไปถึงเมืองช้วนอีกกอง ๑ ส่วนแม่ทัพกับ
นายจ้าววดจะคุมกองทัพกรุงเทพ ฯ รับยกขึ้นไปยังเมืองช้วน
ทีเดียว

ถึงวันอังคารแรม ๑๑ ค่ำเดือน ๔ กองทัพใหญ่ก็ได้ยกออก
จากเมืองงอย เศิรในทางทุศกันดารข้ามห้วยธารและเทือกเขา

ไปประมาณ ๑๕ วันถึงเมืองซ็อน เมื่อวันเสาร์ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๕
ปีจอ พ.ศ. ๒๔๒๕ ให้ตั้งค่ายอยู่นเมืองซ็อนนั้น

ทำเลเมืองซ็อนนั้นมีทางที่จะแยกไปยังเมืองอื่น ๔ ทาง ทาง
ที่ ๑ จากทิศตะวันออกเฉียงเหนือไปเมืองสบแอตระยะทาง ๘ วัน
ทางที่ ๒ จากทิศตะวันออกเฉียงใต้ไปเมือง แวน และเมืองพุน
ระยะทาง ๑๐ วัน ทางที่ ๓ ไปทุ่งเชียงคำระยะทาง ๑๐ วัน ทาง
ที่ ๔ คือทางมาเมืองยอกที่กองทัพยกขึ้นไป แม่ทัพจึงให้ตั้งค่าย
รักษาด่านให้มั่นคง เมื่อกองทัพไปถึงเมืองซ็อนสืบได้ความว่า
มีฮ้อตั้งค่ายอยู่ที่ตำบลบ้านไค แขวงเมืองสบแอตหลายค่าย และ
ยังมีครอบครัวของพวกฮ้อนั้นตั้งบ้านเรือนอยู่ในค่ายบ้านไค ทั้งใน
ค่ายบ้านนาปา แขวงเมืองสบแอตซึ่งเป็นที่ตั้งมั่น ระยะทางแต่
สบแอตถึงค่ายฮ้อที่เมืองพุนอีกแห่งหนึ่งประมาณ ๔๐ เส้น มีฮ้อ
และคนไทยที่อยู่ในค่ายทั้ง ๓ นั้นประมาณ ๔๐๐ เศษ เมื่อได้ความ
มั่นคงดังกล่าแล้ว แม่ทัพจึงแต่งให้นายร้อยเอก หลวงดิษกร
ปราศ (อยู่) กับเจ้าราชภาณุไนย คุมทหารกรุงเทพฯ กับทหารหัว
เมืองนายไพร่ ๓๐๐ คนยกไปทางสายตะวันออกเฉียงเหนือ หมาย
ไปตีค่ายบ้านไคและบ้านนาปา แขวงเมืองสบแอตกอง ๑ ให้นาย
ร้อยเอก หลวงจ้านง (อิม) กับเจ้าราชวงศ์คุมทหารกรุงเทพฯ
กับทหารหัวเมืองรวม ๔๐๐ คน ยกไปทางตะวันออกเฉียงใต้ หมาย
ไปตีค่ายฮ้อที่ตั้งอยู่นเมืองพุนอีกกอง ๑ ให้ฮ้อพะว้าพะวังต้องต่อ
สู้เป็น ๒ ทาง อย่าให้รวมกำลังกันได้

ในระวางทัพตั้งอยู่ที่เมืองชอนนั้น ได้มีพวกพลเมืองทั้งเด็ก และผู้ใหญ่ในเมืองพูน ๑ เมืองโซย ๑ เมืองสับแอต ๑ พวกกัน อพยพหลบหนีพวกฮ่อเข้ามาหากองทัพ รวม ๓ เมืองเป็นครอบครัว ๕๕ ครอบครัว จำนวนคน ๑,๑๐๑ คน แม่ทัพต้องรับไว้ที่เมืองชอนทั้งหมด สะเบียงอาหารที่จะแจกจ่ายแจกจានก็อดัดคัด และเวลาที่จะจวนฤดูฝน พวกครัวซึ่งมารวบรวมกันอยู่ยังหามีถิ่นที่ไรนา จะทำกินพอเลี้ยงชีวิตต่อไปไม่ แม่ทัพจึงให้เจ้าราชวงศ์ขอยืมที่นาของราษฎรในเมืองชอนที่ยังรกร้างมีอยู่บ้าง กับพื้นที่ว่างเปล่าอันมีอยู่ แบ่งปันให้แก่พวกครัวพอจะได้ทำมาหากิน โคซึ่งมีไปสำหรับเป็นสะเบียงอาหารในกองทัพอันมิใช่โคพาหนะ แม่ทัพก็ให้ยืมพอที่พวกครัวจะได้ใช้ในการทำนานั้น และได้แจ้งความลงไปยังเจ้านครหลวงพระบาง ขอให้จัดหากระบือพร้อมทั้งเครื่องมือสำหรับการเพาะปลูกส่งขึ้นไปให้ จะได้เป็นกำลังตามสมควร แต่พวกครัวทั้ง ๓ เมืองที่เป็นชายฉกรรจ์นั้น แม่ทัพเกณฑ์ให้ขนลำเลียงสะเบียงอาหารแต่เมืองชอนขึ้นไปส่งกองทัพที่ได้ขึ้นไปตีค่ายพวกฮ่อนั้น

ฝ่ายกองหลวงดัยกรปลาศและเจ้าราชภาคิโนย ซึ่งยกขึ้นไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ตรงไปตีค่ายฮ่อนั้นได้ บ้านนาป่าแขวงเมืองสับแอตนั้น ยกเข้าตีค่ายฮ่อเมื่อวันจันทร์เดือน ๕ ขึ้น ๔ ค่ำไปจ่อ ๆ ฮ่อยกออกต่อสู้นอกค่าย เอาปืนใหญ่กระสุนเท่าผลส้มเกลี้ยงลากออกมาตงยิงที่หน้าค่าย พอยิงปืน ๆ นั้นแตก

ชื่อนี้กลับเข้าค่าย กองทหารไทยได้ทีก็รุกไล่เข้าไปในค่าย นาย
 ร้อยโทดวงคุมทหารหมวดหนึ่งเข้าพังประตูค่ายด้านใต้ นายร้อย
 เอกหลวงคัมภีร์ปลาสกับเจ้าราชภาคิไนย นายร้อยโทเจ็ก นายร้อย
 โทเอือน คุมทหารหมวดหนึ่งเข้าพังประตูทางทิศตะวันตก พระ
 พิพิธณรงค์ กรมการเมืองลับแล กับพระเจริญจตุรงค์ กรมการเมือง
 พิชัยคุมทหารหัวเมืองเป็นกองหนุน ทหารหมวดนายร้อยโทดวง
 พังประตูด้านใต้หักเข้าไปได้ก่อนด้านอื่น ฮ่อแตกกระจัดกระ
 จายพ่ายหนีออกหลังค่ายทิศตะวันออก ทหารก็หักเข้าไปได้ทั้ง ๒
 ทาง ฮ่อก็มีได้ต่อสู้รบทั้งค่ายหนีไป กระสุนปืนถูกฮ่อตายในที่รบ
 ๒๓ คน และถูกอาวุธป่วยเจ็บเป็นอันมาก

ในเวลาที่สู้รบกันอยู่นั้น กระสุนปืนถูกฮ่อกองยี่ซึ่งเป็นนาย
 รักษาตำบลบ้านไคที่ข้าชายป่วยล้มบากอยู่ จ่านายสิบรูปคุมทหาร
 ๔ คนตรงไปจับกุมตัว กองยี่ชักปืนสั้นออกยิงตัวเองขาดใจตาย
 ทหารจับได้ครบครวฮ่อ คือ ภรรยาหวานหลวงฮ่อกับบุตรคน ๑
 ภรรยาหวานยี่ฮ่อคน ๑ กับครอบครัวพวกฮ่อรวม ๓๒ คน เก็บ
 ได้เครื่องศาสตราวุธและเสบียงอาหารเป็นอันมาก กองทหารก็
 เข้าตั้งมั่นอยู่ในค่ายบ้านไคแต่ในขณะนั้น

ครั้นรุ่งขึ้นณวันพุธเดือน ๕ ขึ้น ๑๑ ค่ำ พวกชาวเมืองสบ
 แดทเข้าขอมทูลฮ่อประมาณ ๔๐๐ เศษ นำครอบครัวมาหากองทัพ
 ทั้งสิ้น แจ้งความว่าเกรงกลัวฮ่อจึงได้ขอมเข้าทูล หาได้คิดจะ
 เป็นกำลังช่วยฮ่อต่อสู้กองทัพไม่ กับแจ้งให้ทราบว่ที่ค่ายบ้าน

นาพานั้นมีฮ้อแท้ ๕๐ คน นอกนั้นเป็นแต่พวกผู้ไทยที่ เมื่อกลางคืนเวลา ๒ ยาม ได้ข่าวว่ากองทหารตีค่ายบ้านไคแตกแล้ว คนที่เข้าทุกก็เอาใจออกหากพากันหลบหนีไปสิ้น ฮ้อเห็นว่าจะต่อสูมิได้ ทั้งค่ายบ้านนาพานี้เข้าป่าคงไปแล้ว แต่เสบียงอาหารยังมีอยู่เต็มฉาง หลวงคัยกรปลาสกับเจ้าราชภาภิไนยจึงคุมทหารไปยังค่ายบ้านนาพา เกณฑ์คนพลเมืองให้ขึ้นเข้าในฉางนั้นมารวมไว้ในฉางค่ายบ้านไคทั้งสิ้น รวมเข้าที่ได้ทั้งสองค่ายทั้งเข้าเปลือกเข้าสาร ๕,๘๒๐ ถัง

เมื่อทหารตีค่ายฮ้อที่เมืองสบแอตได้หมดแล้ว แม่ทัพจึงมีคำสั่งให้ประกาศแก่บรรดาพลเมืองทุกๆ ตำบลให้ทราบทั่วว่า “ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้ยกกองทัพใหญ่ขึ้นมาปราบปรามฮ้อที่เที่ยวย่ำยีตีปล้นเขตต์แขวงหัวพันห้าทั้งหกในพระราชอาณาจักร ให้พระราชราษฎรได้รับความเดือดร้อนทั่วไป ครั้นกองทัพยกขึ้นมาปราบปราม ฮ้อต่อต้านทานกำลังมิได้ก็แตกฉานเข้าป่าคงไป เวลาฮ้อก็ยังคุมขึ้นเป็นหมู่เป็นกองหาได้ไม่ ขอให้พลเมืองมีความเจือร้นช่วยกันสืบเสาะจับตัวพวกฮ้อมาส่งให้สิ้นเชิง จะได้มีความสุขทั่วกันต่อไปภายหน้า ถ้าผู้หนึ่งผู้ใดจับตัวฮ้อมาส่งได้คน ๑ จะให้รางวัล ๒๐ รูเป่ย ส่วนคนที่เข้าทูลฮ้อด้วยความยินดีที่จะกระทำการโจรกรรมกับพวกฮ้อ แล้วยอมเข้ารับทำการงานเป็นกำลังนั้นยังเป็นผู้มีความผิดอยู่ เพราะฉะนั้นถ้าจะแก้ตัวให้พ้นผิดก็จงจับฮ้อมาส่ง ถ้าได้แต่คน ๑ ขึ้นไปก็จะยกโทษให้ทั้ง

ครอบครัวยุคใหม่ ถ้าผู้ใดสืบได้ความว่าฮ่อไปแอบแฝงอยู่แห่งใด เมื่อ
ยังเกรงกลัวอยู่ที่ไหนมาแจ้งยังกองทัพ จะได้ให้ทหารไปจับตัวมา
จงได้ ถ้าผู้ใดจงใจให้ฮ่อสำนักอาศัย หรือให้กำลังเสบียงอาหาร
อุดหนุนฮ่อแต่อย่างหนึ่งอย่างใด จะเอาโทษผู้นั้นเสมอกับโทษ
ฮ่อ ให้พลเมืองทั่วไปมีความเจ็บร้อน ช่วยกันสืบเสาะเอาตัวฮ่อ
มาส่งให้สิ้นเชิงจงได้”

ฝ่ายกองทัพนายร้อยเอก หลวงจำนงยุทธกิจ กับเจ้าราชวงศ์
ซึ่งแต่งให้ยกขึ้นไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ขึ้น ได้ยกออกจาก
เมืองแวนแต่เมื่อวันที่พฤหัสบดีเดือน ๖ ขึ้น ๔ ค่ำปีจอ ๑ เดิรทาง
ต่อไปอีก ๒ วันถึงเมืองจาดซึ่งขึ้นเมืองโสย พบฮ่อกับพวกม้อย
ที่เข้าต่อสู้ตั้งอยู่ที่นั่น มีคนประมาณ ๔๐ เศษ นายร้อยตรีเพชร
กับท้าวอ่อนกรมการเมืองไซซึ่งเป็นกองหน้า เข้าระดมตีฮ่อและ
พวกม้อยแตกหนีทั้งค่ายไป ทหารเข้าในค่ายได้เข้าเปลือกใน
นางประมาณ ๔๐๐ ถึงเศษ กองหน้าตั้งพักอยู่ที่เมืองจาดนั้นคืน
หนึ่ง ครั้นรุ่งขึ้นกองนายร้อยเอกหลวงจำนงยุทธกิจกับเจ้าราชวงศ์
ไปถึงพร้อมกันแล้วก็ยกตามพวกฮ่อต่อไป ฝ่ายฮ่อที่แตกไปนั้น
ไปตั้งอยู่บ้านห่อแขวงเมืองโสย เมื่อกองทัพไปถึงที่นั่น ฮ่อได้
กำลังมากขึ้นก็ออกต่อรบ ยิงปืนโต้ตอบกันอีกพัก ๑ ฮ่อถูกกระ
สุนปืนตายในที่รบ ๔ คน ที่เหลืออยู่ก็แตกหนีไปเมืองโสย กอง
ทัพจะยกไล่ติดตามไปก็เห็นว่าเป็นเวลาพลบค่ำ จึงถอยกลับมา
ตั้งอยู่ที่ค่ายเมืองจาด แล้วมีรายงานแจ้งขอราชการมายังกองทัพ

ใหญ่ณเมืองขอนแก่น แม่ทัพดำริเห็นว่า ทางที่จะเดินต่อไปยังเมือง
โศยนั้นเป็นทางอันตราย ในเวลานั้นก็เข้าฤดูฝนตกชุกอยู่แล้ว
จะให้กองทหารยกเร่งติดตามฮ่อต่อไป ฮ่อก็จะถอยร่นต่อไปอีก
จนถึงเมืองพุนซึ่งเป็นที่มั่นของมัน ฝ่ายเราจะล่าเลียบสระเบียง
อาหารส่งจะเป็นการยากขึ้นทุกที ด้วยเป็นฤดูฝนผู้คนก็จะเจ็บ
ป่วย เป็นการขัดขวางอยู่ดังนี้ แม่ทัพจึงประชุมนายทัพนายกอง
พร้อมด้วยพระยาสุโขทัยเห็นพร้อมกันว่า เวลานั้นถึงฤดูฝนตก
ชุกแล้ว ควรจะต้องงดการรบพุ่ง ตั้งมั่นพักบำรุงกำลังไพร่พล
ไว้ก่อน ต่อถึงเดือน ๑๑ ปีจอ สิ้นฤดูฝนแล้วจึงจะปราบปรามฮ่อ
ต่อไป ปรีกษาคกลงกันดังนี้แล้ว แม่ทัพจึงมีคำสั่งให้กองเจ้าราช
วงศ์ตอยมาตั้งมั่นบำรุงไพร่พลอยู่ที่เมืองเวณ

ฝ่ายกองนายร้อยเอก หลวงดุษฎีปลาศ กับเจ้าราชภาคินัย
ซึ่งยกขึ้นไปตั้งมั่นอยู่ที่ค่ายบ้านโคกนั้น แจ้งข้อราชการมายังแม่
ทัพใหญ่ณเมืองขอนแก่น เมื่อวันอังคารขึ้น ๕ ค่ำเดือน ๖ ปีจอฯ
ท้าวฉิม นายบ้านห้วยสารนาทม ลงมาแจ้งความแก่นายร้อยโท
ดวง ซึ่งคุมกองทหารขึ้นไปรักษาหมู่บ้านราษฎรณเมืองสบแอด
ฮ่อประมาณ ๓๐ คนไปตั้งรวบรวมกันอยู่ที่บ้านห้วยสารนาทมแขวง
เมืองสบแอด กับสืบได้ความว่ารุ่งขึ้นฮ่อจะไม่ตั้งอยู่ยังเมืองสูง
แขวงสิบสองจุไทย ระยะทาง ๑๐ ชั่วโมงเศษ ทางที่มันจะเดินนั้น
ตัดลงทางห้วยเหล็ก ครั้นนายร้อยโทดวงได้ทราบความแล้วจึง
พร้อมด้วยนายร้อยตรีพลอย ๑ พระเจริญจตุรงค์กรมการเมือง

พิชัย ๑ ทหาร ๒๔ คน รีบยกขึ้นไปคอยสกัดทางที่ห้วยเหล็ก
ระยะทางแต่เมืองสบแอตถึงห้วยเหล็ก ๓ ชั่วโมง ครั้นถึงกลาง
ห้วยเหล็กก็พอประจวบกับฮ่อเดิรสวนทางมาในลำห้วย กอง
ทหารยิงพวกฮ่อๆ ก็แตกถอยกลับไป ทหารก็ไล่ยิงติดตามต่อไป
พวกฮ่อขึ้นจากห้วยได้ก็หันกลับมาต่อสู้ยิงปืนโต้ตอบกันไปมา ฮ่อ
ถูกระสุนปืนตาย ๔ คน ที่ป่วยเจ็บไปหลายคน ฮ่อก็แตกกระ
จัดกระจายทิ้งเสบียงอาหารหนีเข้าป่าดงไป ในเวลาเมื่อทหาร
ไล่ฮ่อไปนั้น พลทหารอ่อนถูกระสุนปืนฮ่อที่ไล่ล่า แต่หา
เป็นอันตรายไม่ ครั้นจะไล่ติดตามต่อไปก็เป็นเวลาพลบค่ำ จึง
ถอยกลับมาตั้งอยู่ที่เมืองสบแอต

ฝ่ายกองทัพเจ้าราชวงศ์ กับนายร้อยเอก หลวงจ้านงยุทธกิจ
เมื่อได้รับคำสั่งแม่ทัพให้ถอยจากเมืองจาดมาตั้งมั่นอยู่ที่เมืองแวน
นั้น คาดว่ากองทัพถอยมาจากเมืองจาดแล้วพวกฮ่อคงจะกลับ
มาตั้งอยู่อีก จึงคิดอุบายแกล้งทิ้งค่ายฮ่อไว้ไม่รอเสีย เอากระสุน
ปืนใหญ่ที่บรรจุดินดำเป็นลูกแตกมีเก็บขนวนอยู่ในกระสุน ผังไว้
ริมทางเข้าออก ผูกสายใยเหนียวรั้ง ตักให้ กระทบสายขนวนนั้นทิ้ง
ห้อยและแขวนไว้ข้างก็มี แล้วแต่งคนด้อมมองคอยสืบราชการ
อยู่เสมอ เมื่อกองทัพถอยมาได้สัก ๑ วัน ผู้ซึ่งคอยสืบราชการ
กลับมายังเมืองแวนรายงานว่า เมื่อกองทัพถอยมาแล้วมีฮ่อกับพวก
ผู้ไทยที่ประมาณ ๕๐ คนพากันกลับเข้ามายังค่ายที่เมืองจาดนั้น ฮ่อ
และผู้ไทยถูกจันท้าวที่ดักไว้ก็ถนัดแตกออกถูกฮ่อตาย ๓ คน ผู้ไทย

๒ คนที่ป่วยไปหลายคน   ฮ่อมืออาจอยู่ในค่ายนั้นก็พากันกลับไป
 ยังเมืองพุนทงสัน   แล้วเก็บเอากระสุนแตกซึ่งแขวนไว้ที่ตอไม้
 ไปด้วยกระสุน ๑   ครั้นรุ่งขึ้นท้าวทิพย์กรมการเมืองแวนซ่งขึ้น
 ไปสืบราชการยังเมืองโสย เมืองพุน รวมนายไพร่ ๓ คน   กลับมา
 แจ้งข้อราชการยังค่ายเมืองแวนว่า   ฮ่อได้กระสุนปืนไปจากค่าย
 เมืองจาตกระสุน ๑   เอาเข้าไปในค่ายของมันที่เมืองพุน   มันเรียก
 กันว่า “ลูกหมาไม้”   ฮ่อเอาขวานทุบต่อยกระสุนปืนนั้นก็ยังหา
 แตกไม่   มันจึงเอาเชือกร้อยห่วงแก้มแล้วดึงดู   กระเบิดขึ้นถูก
 พวกฮ่อตาย ๒ คน   ป่วยเจ็บหลายคน   บัดนี้มีความครั่นคร้ามกอง
 ทัพและกระสุนแตกนั้นเป็นอันมาก   เพราะไม่ทราบว่าจะฝังไว้ที่
 ไตบ้าง   ต่างแยกย้ายพากันอพยพไปเป็นพวกเป็นหมู่ๆ ๓๐-๔๐
 คน   หาได้รวบรวมกันไม่   สืบได้ความว่าจะพากันไปอยู่ตำบลท่า
 ขวาแขวงสิบสองจุไทยริมฝั่งน้ำแเท้   ยังมีฮ่อคงอยู่ที่ค่ายเมืองพุน
 อีกประมาณ ๓๐ คน   ที่เมืองโสยมีพวกผู้ไทยผู้รักษาอยู่ประมาณ
 ๓๐ คน   รวมฮ่อและผู้ไทยผู้ ๒ ค่ายมีประมาณ ๖๐ คน   แต่ยังเที่ยว
 ย่ำยีตีปล้นราษฎรพลเมืองอยู่เนืองๆ

เจ้าราชวงศ์กับนายร้อยเอกหลวงจางงุทธกิจ   บอกข้อ
 ราชการให้แม่ทัพใหญ่ทราบความณเมืองซ่ง   แม่ทัพเห็นว่า
 พวกฮ่อย่อย่นระส่ำระสายอยู่แล้ว   จำจะต้องรีบปราบปรามเสียที่
 เดี่ยว   จึงมีคำสั่งให้นายร้อยเอกหลวงจางงุทธกิจ   แต่งนายทหารที่
 สามารถคุมพลทหารพอสมควร   เร่งยกขึ้นไปปราบปรามฮ่อที่

เมืองโสยเมืองพูนเสียอย่าให้ตั้งมั่นอยู่ได้ เจ้าราชวงศ์ได้แต่งให้นายร้อยโทแขก ๑ ท้าวอ่อนกรมการเมืองไซ ๑ คุมพลทหารกรุงเทพฯ และหัวเมืองรวม ๑๓๐ คน ยกขึ้นไปเมืองโสยเมืองพูนตามคำสั่งของแม่ทัพ นายร้อยโทแขกกับท้าวอ่อนกรมการเมืองไซ คุมทหารขึ้นไปถึงเมืองโสยเข้าตีค่ายฮ่อเมืองโสยเมื่อวันอาทิตย์เดือน ๗ แรม ๔ ค่ำปีจอฯ พวกฮ่อและผู้ไทยที่ซึ้งรักษาค่ายอยู่ประมาณ ๑๕๐ คนออกต่อสู้เป็นสามารท ทหารยังถูกฮ่อตาย ๑๕ คน จับป่วยไปหลายคน ฮ่อก็ทิ้งค่ายหนีไปรวบรวมอยู่ที่ค่ายเมืองพูน ระยะทางห่างจากค่ายเมืองโสย ๒ วัน ทหารเข้าในค่ายจับฮ่อชายฉกรรจ์ได้ ๒ คน หญิงกรรยาฮ่อคน ๑ บุตรฮ่อคน ๑ รวม ๔ คน และได้เข้าเปลือกนาง ๑ มีประมาณ ๓๐๐ ถึงแต่ครอบครัวฮ่อและสิ่งของในค่ายหาไม่ นายร้อยโทแขกกับท้าวอ่อนได้รวบรวมไพร่พลเข้าตั้งอยู่ในค่ายเมืองโสยนั้น ๒ วัน

ครั้นวันอังคารเดือน ๗ แรม ๖ ค่ำ จึงยกติดตามฮ่อต่อไปยังค่ายเมืองพูน แต่เมื่อกองทหารยกไปยังไม่ทันจะเข้าตีค่าย พงกฮ่อก็เอาเพลิงจุดเผาฉางเข้าในค่าย แล้วพากันอพยพออกทางหลังค่ายหนีไปสิ้น กองทหารพร้อมกันเข้าดับเพลิง ได้เข้าที่เหลื่อไฟไหม้ประมาณ ๒๐๐ ถึง กองทหารก็ยกเข้าตั้งมั่นรักษาค่ายเมืองพูนคอยฟังราชการต่อไป

ณเดือน ๗ ปีกอ พ.ศ. ๒๔๒๕ ถึงฤดูฝน กองทัพฝ่ายเหนือตั้งพักอยู่ในแดนหัวเมืองพันห้าทั้งหก ๔ แห่ง คือเจ้าหมื่นไวย

วรนาถแม่ทัพใหญ่ตั้งอยู่ที่เมืองชอนกอง๑ นายร้อยเอกหลวง
 ดัษกรปลาสกับเจ้าราชภาภิไนยตั้งอยู่ที่ค่ายบ้านไค ซึ่งได้ได้จากฮ่อ
 ในแขวงเมืองสบแอคกอง๑ นายร้อยเอกหลวงจำนงบุษยกิจ
 กับเจ้าราชวงศ์ตั้งอยู่ที่ค่ายเมืองแวนกอง๑ กองพยาบาลสำหรับ
 ทหารที่เจ็บป่วยทุพลภาพ ซึ่งส่งมาจากกองทัพตั้งอยู่ที่เมืองหลวง
 พระบางแห่ง๑ มีพวกท้าวขุนและราษฎรพลเมืองหัวพันห้าทั้งหก
 ที่ได้ยอมทูลฮ่ออยู่แต่ก่อนแล้ว พวกนั้นกลับเข้ามาสารภาพรับผิด
 หลายราย ที่เป็นรายสำคัญนั้นคือองพ้องจะลอเจ้าเมืองปุง และ
 ท้าวเพี้ยเมืองโสย เดิมได้พาสมัครพรรคพวกไปเข้ากับฮ่อ เมื่อ
 ฮ่อแตกหนีไป พวกไพร่พากันกลับมาหากองทัพโดยมาก ส่วน
 องพ้องจะลอเจ้าเมืองปุงและท้าวเพี้ยเมืองโสยยังหลบหลีกอยู่ด้วย
 เกรงความผิด ถึงตอนนี้ก็เข้ามาทูลเกล้าทูลกระหม่อมต่อเจ้าราชวงศ์โดยดี
 ราย๑ อีกราย๑ ท้าวบา ท้าวเมือง ท้าวโดย เพี้ยบัวเงินกับพรรค
 พวกและครอบครัวรวม ๔๐๐ คนเศษ พวกนั้นเข้ามาอ่อนน้อมยอม
 รับผิดต่อนายร้อยโทแขก การที่เป็นจลาจลในหัวพันห้าทั้งหกก็
 ราบคาบลงโดยลำดับ

แม่ทัพปรึกษากับนายทัพนายกองเห็นพร้อมกันว่า เมือง
 หัวพันห้าทั้งหกติดต่อกับแดนสิบสองจุไทย พวกฮ่อที่แตกหนี
 ไปจากเมืองหัวพันห้าทั้งหก คงไปตั้งประชุมกันอยู่ในแดนสิบ
 สองจุไทย เมืองกองทัพกลับลงมาแล้วพวกฮ่อก็คงจะกลับเข้า
 มาตั้งอยู่ในเมืองหัวพันห้าทั้งหกอย่างเดิมอีก เพราะฉะนั้นถ้า

ไม่คิดอ่านปราบปรามฮ่อ ที่ยังอยู่ใน แดนสิบสองจุไทย ให้ราบคาบ การที่กองทัพยกขึ้นไปก็จะไม่เป็นประโยชน์อันใด จึงตกลงกันว่าพอถึงฤดูแล้งจะยกกองทัพขึ้นไป ยังเมืองเถงใน แดน สิบสองจุไทย ด้วยกายตงเจ้าเมืองเถงเข้ามาสามิภักดิ์รับราชการอยู่ใน กองทัพได้เป็นที่พระสวามิภักดิ์สยามเขตต์รับจะนำกองทัพไป

พระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ผู้เดิมก็เป็นจีนกว้างตุง ชาวเมือง กว้างไซเหมือนกัน มาตั้งภูมิลำเนาอยู่ที่เมืองเถงชำนานจนพูด ภาษาไทยได้ ได้ช่วยเจ้าเมืองไลรบฮ่อธงเหลือง และได้ช่วย ญวนปราบฮ่อธงเหลืองมีความชอบ ญวนจึงตั้งให้เป็นที่กายตง เจ้าเมืองเถง ภายหลังมากายตงเกิดเป็นอริขึ้นกับเจ้าเมืองไล อันอยู่ใกล้และมีกำลังมากกว่าเมืองเถง เกรงเจ้าเมืองไลจะฆ่า เสีย จึงพาพรรคพวกอพยพเข้ามาอยู่ในแดนหัวพันห้าทั้งหก มา พบพระวิภาควรรคขึ้นไปทำแผนที่ กายตงเข้าอ่อนน้อมขอทำ ราชการขึ้นต่อกรุงสยาม และได้้นำพระวิภาควรรคเที่ยวทำแผนที่ มีความชอบ จึงได้รับพระทวงตั้งให้เป็นที่พระสวามิภักดิ์สยาม เขตต์ ครั้นกองทัพเจ้าหมื่นไวยวรนาถยกขึ้นไป พระสวามิภักดิ์ จึงเข้ารับราชการอยู่ในกองทัพ ด้วยเป็นผู้ชำนาญรู้การในท้องที่ ตลอดไปจนแดนสิบสองจุไทย แม้ทัพได้ทราบความจากพระ สวามิภักดิ์ว่ามีฮ่อพวก ๑ ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ท่าขวา ริมลำน้ำแเท้ แขวงเมืองสิบสองจุไทย หัวหน้าฮ่อยกตัวขึ้นเป็นท้องบาพวก ฮ่อธงดำ มีพรรคพวก ๑,๐๐๐ คนเศษ แต่ตั้งทำมาหากินอยู่เป็น

ปกติ ยังหาได้เข้ากับพวกฮ่อที่มาย้ายเมืองหัวพันห้าทั้งหกไม่
แม่ทัพจึงทำหนังสือให้พระสวามิภักดิ์ถือไปเกลี้ยกล่อมองบา ว่า
พระเจ้าอยู่หัวโปรด ๗ ให้กองทัพยกขึ้นไปปราบปรามพวกโจรฮ่อ
ซึ่งเข้ามาย้ายไพร่บ้านพลเมืองในพระราชอาณาจักรให้ได้ความเดือด
ร้อน พวกฮ่อซึ่งซื่อตรงมิได้มาประพฤติเป็นโจรผู้ร้ายในพระราช
อาณาจักรนั้น กองทัพไม่มีประสงค์จะเบียดเบียนพอย่างใด หัว
เมืองในแดนสิบสองจุไทยก็อยู่ในพระราชอาณาจักร ถ้าองบา
ประสงค์จะตั้งอยู่ต่อไปเป็นปกติอย่างข้าขอบขัณฑสีมา ก็ให้แต่ง
คนต่างตัวมาพูดจากับกองทัพให้เข้าใจกันเสีย จะได้บอกเข้าไป
กราบบังคมทูล ๗ ก็คงจะทรงพระกรุณาโปรด ๗ ชุบเลี้ยงให้มีความสุข
สุขสืบไป พระสวามิภักดิ์ได้ออกจากค่ายเมืองช่อนไปเมื่อวันที่
อาทิตย์เดือน ๗ แรม ๓ ค่ำปีจอ ๗

ฝ่ายกองทัพตั้งแต่เดือน ๖ ปีจอ พอฝนตกชุกก็เกิดความ
ไข้ในกองทหารที่ไปตั้งอยู่ทั้ง ๔ แห่ง อาการป่วยเป็นไข้ป่าทั้งนั้น
จะรักษาให้หายเร็วได้แต่ด้วยยาควินินเท่านั้น เมื่อกองทัพยกไป
จากเมืองพิชัยพาหนะไม่พอ ต้องแบ่งสิ่งของสำหรับกองทัพไว้ที่
เมืองพิชัยให้ส่งตามขึ้นไป ยาสำหรับรักษาโรคที่เตรียมไปก็ต้อง
แบ่งเช่นเดียวกับของอื่น กองทัพได้ยาควินินติดขึ้นไปประมาณ
๓๕๐ ขวด ครั้นเกิดความไข้ขึ้นในกองทัพไข้ยาควินินเปลืองไป
เกือบจะหมด เร่งเรียดยาที่แบ่งไว้ณเมืองพิชัยก็หาได้รับตอบ
และส่งยาควินินขึ้นมาถึงกองทัพไม่ ต้องบอกขอลงมาถึงกรุง

เทพฯ ทางกองทัพพอยาควินินหมดความใช้ก็ยิ่งกำเริบ มีจำนวน
คนป่วยในกองทัพที่ไปตั้งอยู่ณเมืองต่าง ๆ เกือบจะเท่าที่เป็นปกติ

ฝ่ายพวกฮ่อที่แตกหนีไปจากค่ายบ้านไผ่ และค่ายบ้านนาป่า
ไปรวบรวมกันแล้วจึงพากฮ่อตรงดำขององบา ได้กำลังเพิ่มเติม

ยกกลับลงมาตั้งค่ายที่เมืองสูง ต่อกับแขวงเมืองสบแอตเมื่อ

เดือน ๙ แรม ๖ ค่ำ เมื่อได้ข่าวว่าทหารในกองทัพป่วยไข้ลงมาก

ต่อมาอีก ๓ วันฮ่อก็ยกมาเมืองสบแอต ตีปล้นบ้านเรือนราษฎร

ในระยะทางเข้ามา พวกชาวเมืองสบแอตพากันหนีฮ่อเข้ามาอาศัย

เจ้าราชภาติไนยกกับนายร้อยเอกหลวงด้ขกรปลาส ที่ตั้งค่ายอยู่

บ้านไผ่ประมาณ ๔๐๐ คน ฝ่ายพระเจริญฯ ตรงกรมการเมือง

พิชัย ซึ่งคุมทหารหัวเมืองรักษาด่านอยู่ที่เมืองสบแอต ห่างกับ

ค่ายบ้านไผ่ระยะทางเค็รประมาณ ๖ ชั่วโมง ทราบว่าพวกฮ่อยก

มามีกำลังมวกนักก็ถอยลงมา พวกฮ่อตามมาทันที่ห้วยก้าง พระ

เจริญฯ ต่อสู้ยั้งกันกับพวกฮ่ออยู่ ขณะนั้นนายร้อยโทเอือน ชูโต

กับทหาร ๖ คน ซึ่งหลวงด้ขกรปลาสให้ขึ้นไปตรวจการที่เมืองสบ

แอต เค็รทางไปได้ยินเสียงปืนก็รีบขึ้นไปถึงที่ห้วยก้าง เห็น

พระเจริญฯ กำลังต่อสู้พวกฮ่อติดพันอยู่ นายร้อยโทเอือนกับ

ทหารก็เข้าสมทบช่วยรบฮ่อ ต่อสู้กันอยู่ประมาณ ๕ ชั่วโมง พวก

ไทยยังถูกดาเล่าแย่นายฮ่อตายคน ๑ พวกพลฮ่อตายประมาณ ๒๐

คน พวกฮ่อกองหนุนตามมาถึงก็ล้อมพวกไทยไว้ ฮ่อยิงพระเจริญ

กับพวกไทยตาย ๔ คน นายร้อยโทเอือนเห็นเหลือกำลังจะต่อ

สูต่อไป จึงนำพวกไทยที่เหลืออยู่ที่หักแนวล้อมของพวกฮ่อออก
 มาได้ นายร้อยโทเอียนได้ยิงหัวหน้าฮ่อตาย ๓ คนแล้วก็ถูกฮ่อ
 เอาดาพฟันตายในที่รบ นอกนั้นรอดกลับมายังค่ายบ้านไคได้
 พวกฮ่อก็เลยตามมาถึงค่ายบ้านไค แต่ไม่กล้าเข้าตีค่ายคงเป็น
 เพราะเกรงจะถูกถูกระเบิด จึงเป็นแต่เที่ยวแอบซุ่มบนที่สูงเอา
 ปืนยิงกราดเข้ามาในค่ายไทย ฝ่ายข้างไทยเป็นเวลากำลังทหาร
 บัวยเจ็บอยู่โดยมาก ไม่มีกำลังพอจะยกออกจากค่ายไปรบรุก
 ฮ่อได้ดังแต่ก่อน ก็ได้แต่ยิงปืนตอบฮ่ออยู่แต่ในค่าย รบกันอยู่
 จนเวลาเย็นพวกฮ่อก็ถอยกลับไปตั้งค่ายอยู่ในวัด ห่างจากค่าย
 ไทยที่บ้านไคระยะทางประมาณ ๒ ชั่วโมง หลวงดุษฎีภรตาสจึง
 รีบบอกข่าวลงมายังแม่ทัพใหญ่ที่เมืองซุ่น ขณะนั้นพระสวามิ-
 ภักดิ์ ซึ่งถือหนังสือของแม่ทัพไป กลับกล่อมองบาไป ถึงที่บ้านไค
 รู้ว่าฮ่อกลับมารบกับไทย พระสวามิภักดิ์จึงแต่งให้พรรคพวก
 ถือหนังสือไปยังองบา ส่วนตัวเองอยู่กับหลวงดุษฎีภรตาสที่ค่าย
 บ้านไค ครั้นถึงเดือน ๘ แรม ๘ ค่ำ พวกฮ่อได้กำลังเพิ่มเติมมา
 อีก จึงยกลงมาตั้งค่ายประชิดค่ายไทยห่างกันประมาณ ๓๐ วา แต่
 พวกฮ่อก็ยังหาอาจเข้าตีค่ายไม่ เป็นแต่จัดกำลังไปเที่ยวตั้งดัก
 ทางมิให้ไทยที่ในค่ายไปมาหาพวกข้างนอกได้ ประสงค์จะล้อม
 ไว้ให้สิ้นเสบียงอาหารต้องแพ้ฮ่อด้วยอดอยาก ส่วนหลวง
 ดุษฎีภรตาสเห็นว่ากำลังไม่พอจะตีฮ่อให้แตกไปได้ ก็ตั้งมั่นรอ
 กำลังกองทัพอใหญ่ที่จะยกขึ้นไปช่วยจากเมืองซุ่น ทั้งสองฝ่าย

จึงเป็นแต่ยิงปืนโต้ตอบกันไปมา

เมื่อแม่ทัพได้ทราบว่ พวกฮ่อมีกำลังยกกลับมาล้อมค่าย
หลวงคัษกรปลาศไว่ จึงรับจัดให้นายร้อยเอกหลวงหัตถสารศุภกิจ
(ภู) กับนายร้อยโทแจ๋ คุมทหาร ๒๐๐ คน มีทั้งทหารปืนใหญ่
ยกขึ้นไปช่วยหลวงคัษกรปลาศที่บ้านไค แต่เมื่อก่อนทหารกอง
นี้ยกขึ้นไปถึง มีพวกฮ่อชงขาวเข้ามาที่หน้าค่ายไทยเมื่อเดือน ๘
แรม ๑๔ ค่ำ บอกว่าเป็นตำแหน่งกวนเส้าแยะนายฮ่อที่ท่าขว
องบาให้ถือหนังสือตอบมาถึงพระสวามิภักดิ์ จึงรับหนังสือนั้น
มาแปลได้ความว่า องบามีความยินดีที่ได้ทราบความประสงค์ของ
แม่ทัพไทย ด้วยทุกวันนี้องบาก็ไม่มีที่แผ่นดินแห่งอื่นจะอาศัย
อยู่ จะขอสามิภักดิ์เป็นข้าขอบขัณฑสีมาของพระเจ้าอยู่หัว
กรุงเทพฯ ต่อไป แต่เมื่อก่อนจะได้หนังสือพระสวามิภักดิ์นั้น
พวกฮ่อกวนกอยี่ (ที่ล้อมค่ายบ้านไค) ได้ไปขอกำลังมาช่วย
บัดนี้องบาได้สั่งพรรคพวกที่มาช่วยฮ่อกวนกอยี่นั้น มิให้รบพุ่งกับ
ไทย จะเรียกกลับคืนไป ขอให้พระสวามิภักดิ์ช่วยนำความขึ้น
เรียนต่อท่านแม่ทัพไทยด้วย

อนึ่งฮ่อกวนกอยี่ที่ยกทัพกลับลงมาครั้งนั้น บอกว่าด้วย
เป็นห่วงบุตรภรรยาที่ไทยจับไว้ ถ้าคืนบุตรภรรยาให้ได้อยู่กิน
ด้วยกันต่อไป องบาจะยอมรับว่ากล่าวให้สามิภักดิ์เป็นข้าขอบ
ขัณฑสีมาด้วยอีกพวก ๑ แล้วแต่ท่านแม่ทัพจะให้ไปตั้งทำมา
หาเลี้ยงชีพณตำบลใด และจะใช้สอยอย่างไรก็จงจะกระทำตาม

เห็นจะไม่ประพจน์เป็นโจรผู้ร้ายต่อไป ครั้นทราบความตามจดหมายนั้น หลวงดุษฎีกราบลาศกับเจ้าราชภาณุไนยจึงให้พระสวามิภักดิ์จัดการพิธีอย่างจีน ให้กวนเล่าแบกกับพวกกระทำสัตย์สัญญาว่าจะเป็นข้าขอบขัณฑสีมา มิได้คิดเป็นเสี้ยนหนามแผ่นดินอีกต่อไป แล้วให้รับตัวเข้าไปในค่ายใต้ตามเรื่องราวได้ความตลอดแล้ว จึงทำหนังสือสำคัญให้กวนเล่าแบกไปยั้งบอกว่า จะบอกส่งหนังสือสามภักดิ์ขององบามาไปยังแม่ทัพใหญ่ คงจะรับความสามภักดิ์ให้มีความสุขสืบไป เมื่อกวนเล่าแบกกลับไปจากค่ายแล้ว ต่อมาจนถึงเดือน ๘ แรม ๑๕ ค่ำ เวลาเช้า ๕ โมงเศษ กวนกอย่นายทัพฮ่อที่มาตั้งประชิดค่ายไทยอยู่ที่บ้านไค ร้องบอกออกมาจากที่ชุมนุมอยู่ในป่าว่า “อย่าให้ไทยยิงปืนออกไป จะขอให้คนเข้าไปหานายทัพ เพื่อจะยอมเข้าสู้ด้วยกันทั้งสิ้น” นายทหารที่ในค่ายจึงให้ร้องตอบออกไปว่า “ให้มาเถิดจะไม่ทำอันตราย” กวนกอย่นจึงให้ฮ่อสองคนถือหนังสือเข้ามาส่ง แปลหนังสือนั้นได้ความว่า กวนกอย่นกับพรรคพวกจะยอมสามภักดิ์ขออย่าให้กองทัพทำอันตราย จะขอแต่เพียงให้ได้บุตรภรรยาคืนและจะยอมเป็นข้าขอบขัณฑสีมาอาศัยอยู่ในพระราชอาณาเขตต์ จะโปรดให้ไปอยู่ที่ไค และจะให้รับราชการอย่างใด จะยอมประพจน์ตามคำสั่งแม่ทัพต่อไป หลวงดุษฎีกราบลาศ เจ้าราชภาณุไนยปรึกษากับพระสวามิภักดิ์แล้วสั่งให้ไปบอกกวนกอย่นว่า ซึ่งจะยอมสามภักด์นั้นคิดแล้ว ถ้าสามภักด์จริงก็จะยอมคืนบุตรภรรยา

ให้ แต่การที่พูดด้วยปากยังจะไว้ใจไม่ได้ ให้กวนก้อย่างอาวุธ
เข้ามาอ่อนน้อมยอมกระทำสัตย์สัญญา ให้ถูกต้องตามอย่างธรรมเนียมก่อน
จึงจะเชื่อว่าสามิภักดิ์จริง

ในวันนั้นเวลาบ่ายโมงเศษ กวนนอยกับนายฮ่อ ๔ คนก็
วางอาวุธออกมายังค่ายไทยแต่ตัว หลวงดัยกรปลาสกับเจ้าราช
ภาคิไนยให้กวนก้อยู่กับพวกกระทำสัตย์สาปแล้วปล่อยตัวและ
คืนบุตรภรรยาให้กลับไปยังค่าย แต่นั่นฮ่อกับไทยก็เลิกรบกัน
กวนก้อย่าอนุญาตไปอยู่ที่เมืองสูง รอแม่ทัพใหญ่ที่จะยกขึ้น
ไปในฤดูแล้ง แม่ทัพได้ตามคำให้การกวนก้อยี่หัวหน้าฮ่อใหญ่
ที่ยอมสามิภักดิ์ได้ความว่า

กำเนิดฮ่อ

“พวกฮ่อที่มารบกับไทยนั้น ที่จริงเป็นจีนแท้ทีเดียว เดิม
จีนพวกนั้นเป็นกบฏ เรียกพวกของตนว่า “ไต้เผง” หมายถึง
เมืองจีนจากอำนาจพวกเม่งจู เกิดรบพุ่งกันในเมืองจีนเป็นการ
ใหญ่ ในที่สุดพวกไต้เผงสู้ไม่ได้ ต้องหลบหนีแยกย้ายกันไป
เที่ยวซุ่มซ่อนอยู่ตามป่าและภูเขาในมณฑลต่างๆ ทั้งในมณฑลฮก
เกี้ยน กวางไซ กวางตุ้ง และเสฉวน มีจีนไต้เผงพวก ๑ หัวหน้า
ชื่ออ้ออาจ พวกนั้นอพยพหนีเข้ามาในแดนญวนทางเมืองต่งเกีย
จีนพวกนี้ที่เป็นพวกฮ่อ ชันเดิมมาตั้งอยู่ที่เมืองฮานอย ญวน
เกรงพวกฮ่อจะมาก่อการกำเริบขึ้น จึงบอกไปขอกำลังจีนที่เมือง

ขุนหน้า จินให้กองทัพมาสมทบกับกองทัพญวนยกไปตีพวกฮ่อ ๆ
 สู้ไม่ไหว ง่ออาจตายในที่รบ พรรคพวกที่เหลือก็พากันแตกหนี
 ไปอาศัยอยู่ที่เมืองซันเทียน อันเป็นเมืองของพวกแม้ว ตั้งเป็น
 อิศระอยู่บนภูเขาที่ชายแดนจีนต่อกับแดนสิบสองจุไทย พวก
 ไพร่พลพร้อมกันยกกองชาของง่ออาจ ขู่ปวงนั้นขึ้นเป็นหัว
 หน้า ตั้งช่องสุ่มรพลอยู่ที่เมืองซันเทียนนั้น เมื่อปวงนั้นขึ้นได้
 กำลังมากขึ้น ก็ยกกองทัพฮ่อไปตีเมืองเลากายในแดนญวนเขตต์
 ตั้งเกีย พวกจีนกับญวนยกกองทัพมารบสู้พวกฮ่อไม่ได้ ปวง
 นั้นขึ้นตีได้เมืองเลากายแล้วก็เกิดรบกับนายทัพคนสำคัญในพวกฮ่อ
 คน ๑ ชื่อลิวตายัน พวกฮ่อเกิดรบกันขึ้นเอง ปวงนั้นสู้ไม่ได้ก็
 พาพรรคพวกรพลของตน แยกมาตั้งช่องที่เมืองฮายางในแดนสิบ
 สองจุไทย พวกฮ่อลิวตายันใช้ธงดำ พวกฮ่อของปวงนั้นใช้ธง
 เหลือง จึงได้นามว่าฮ่อธงดำพวก ๑ ฮ่อธงเหลืองพวก ๑ แต่นั้น
 มา อยู่มาญวนเกลี้ยกล่อมยอมให้พวกฮ่อธงดำปกครองเมืองเลา
 กายขึ้นต่อญวน ฝ่ายพวกฮ่อธงเหลืองไม่มีบ้านเมืองอยู่เป็นหลัก
 แהל่ง จึงประพตติเป็นโจรคุมกำลังเที่ยวตีปล้นบ้านเมืองในแดน
 สิบสองจุไทยและเมืองพวน แห่งใดต่อสู้แพ้ฮ่อ ๆ ก็จับตัวนาย
 ที่เป็นหัวหน้าฆ่าเสีย แล้วเก็บริบเอาทรัพย์สินสมบัติและจับสุก
 หลานบ่าวไพร่เป็นชะเลย ใครมีทรัพย์สินยอมเสียค่าไถ่ตัวฮ่อก็
 ปล่อยตัวไป ที่ไม่สามารถจะไถ่ตัวได้ก็เอาไปแปลงเป็นฮ่อไว้
 ใช้สอยเป็นกำลัง ถ้าแห่งใดยอมสู้ไม่ต่อสู้ ก็เป็นแต่กะเกณฑ์

ใช้เป็นกำลังพาหนะ พวกฮ่อซ่งเหลือองเที่ยวตีบ้านเมืองโดยอาคารถังกล่าวมานี้ได้หัวเมืองในแดนสิบสองจุไทย และแดนเมืองญวนหลายเมือง ถึงปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ ฮ่อยกลงมาตีเมืองพวน ท้าวขันตีเจ้าเมืองเชียงขวางอันเป็นเมืองหลวงในแดนพวน ให้ไปขอกำลังญวนมาช่วย ญวนให้คนเข้ามาตีพ่ายแพ้อ้อ ๆ ได้เมืองเชียงขวางแล้วปราบปรามแดนพวนไว้ได้ในอำนาจทั้งหมด แล้วจึงมาตั้งค่ายอยู่ที่ทุ่งเชียงคำ อันเป็นต้นทางที่จะลงมาทางหัวเมืองริมลำน้ำโขง และจะไปตีเมืองหลวงพระบางต่อไป” ดังนี้

อนึ่งตั้งแต่เกิดศึกฮ่อคราวนี้ พวกข้าแจะซึ่งพวกเมืองหลวงพระบางเคยใช้สอยในกิจการต่างๆ เป็นประเพณีบ้านเมืองมาช้านานนั้น พากันเป็น “เจือง” ขึ้นหลายตำบล ข้าแจะพวก ๑ ตั้งอยู่ที่ตำบลห้วยตะบวนแขวงเมืองหัวเมือง หัวหน้าชื่อพระยาพระคน ๑ พระยาว่านคน ๑ ครั้นถึงเดือน ๗ แรม ๑๓ ค่ำปีจอ ฯ พระยาว่านคุมพรรคพวกประมาณ ๑๕ คนมาตั้งค่ายอยู่ที่ห้วยห้อมแขวงเมืองซ່อน ซึ่งกองทัพเจ้าหมื่นไวย ฯ ตั้งอยู่ เทียวแย่งชิงเสบียงอาหารและทรัพย์สินสมบัติของราษฎร แม่ทัพทราบความแล้วจึงจัดให้เจ้ากำบุตรเจ้าอุปราชกับนายร้อยโทแจ คุมทหารกับกำลังหัวเมืองรวมกันเป็นจำนวนคนประมาณ ๑๐๐ เศษ มีปืนใหญ่ด้วยกระบอก ๑ ยกไปปราบพวกข้าแจะ เมื่อกองทัพยกขึ้นไปถึงห้วยห้อม พวกข้าแจะต่อสู้ ครั้นเดือน ๘ ขึ้น ๔ ค่ำ กองทหารยังมีปืนใหญ่ กระสุนแตกเข้าไป ในค่ายพวกข้าแจะ ๓ กระสุน

ระเบิดถูกพวกข้าตายหลายคน ที่เหลืออยู่พากันเที่ยวหนีซุกซ่อน
 กองทหารเข้าค่ายได้ไล่ฆ่าฟันพวกข้าแะตายหลายคน จับได้
 ตัวพระยาว่านหัวหนากับนายรองซ้อคำเพชรคน ๑ เพี้ยชัยคน ๑
 เพี้ยเมืองคน ๑ กับพรรคพวกอีก ๓๖ คน และเครื่องศาสตราวุธทั้ง
 หมด กองทหารเผาค่ายเสียแล้วยกกลับไปยังเมืองซ่อง แต่
 นั้นพวกข้าที่ตั้งเป็นเจืองอยู่ณที่อื่นก็พากันครันคร้าม ที่เข้ามา
 ขอลแก่โทษ คือท้าวเย็น้อย ท้าวยี่ใหญ่ เพี้ยเถ่า เพี้ยไซ พระ
 ยาน้อยคำพัน แสนเมืองเคียวกา แสนขันอาสา พระยาแก้ว
 พระยาลั่นทอง พระยาราษ แสนสุวรรณ ล้วนเป็นพวกข้าแะที่
 ตั้งเป็นเจืองอยู่ณตำบลแถวมากเฟื่อง ผาลอย เพียงโค้ง ห้วยค
 แขวางเมืองซำเหนือซำใต้ แล้วพาพรรคพวกเข้ามาลู่แก่โทษด้วย
 ทั้งสิ้น พระยาพระซึ่งเป็นหัวหน้าพวกข้าแะณตำบลห้วยตะบวน
 ก็เข้ามาลู่แก่โทษอย่างเดียวกัน

ประวัติข้าแะ

“ที่เรียกว่าข้าแะนี้มีหลายพวก เช่นข้าขัด ๑ ข้าฮอก ๑
 ข้าละเมด ๑ พูดภาษาต่างกัน มีภูมิลำเนาอยู่บนภูเขาในเขตต์
 เมืองหลวงพระบาง ชาวเมืองหลวงพระบางเรียกว่าข้าแะ เป็น
 ส่วยขึ้นแก่เจ้านายเมืองหลวงพระบางและท้าวเพี้ย ชาวเมืองหลวง
 พระบางได้อาศัยเสบียงอาหารของพวกข้าที่มาส่งส่วยทั้งนั้น อยู่
 มาเมื่อพระยาราชวราณุกูล (เวก บุนนรัตพันธุ์) เป็นแม่ทัพยก

ขึ้นไปปราบฮ่อทุ่งเชียงคำ ข้าพพวกนั้นก็ก่อการกำเริบขึ้นต่อเจ้า
 นายเมืองหลวงพระบาง ก็มีข้าแจะฉลาดคน ๑ ทำพิธีที่โง้งศิลา
 ใหญ่อันมีมาแต่โบราณ โง้งนั้นแจะหินซึ่งติดอยู่บนภูเขาให้เป็น
 รูปโง้งเรียงรายกันไปตามเชิงเขาเมืองพวง เรียกโง้งนั้นว่า “เจื่อง”
 กล่าวกันว่าถ้าเอาน้ำใส่ลงไป ในเจื่องนี้แล้วกลายเป็นสุราได้ ทั้ง
 ลาวและข้าจึงนับถือว่าเป็นของศักดิ์สิทธิ์ ข้าแจะผู้นั้นไปได้พริก
 ขหนูจัดไม่มีรสเผ็ดร้อนนำมาตำที่โง้งเจื่องแล้วประกาศแก่พวกข้า
 ทั้งหลายว่า “บัดนี้ผีฟ้าได้บันดาลยกให้ข้าเป็นหัวหน้านำไป
 ต่อสู้กับพวกลาวหลวงพระบาง ซึ่งเป็นนายใช้สอยพวกเรามาช้านาน
 นั้นให้กลับเป็นไทยต่อไป” เมื่อประกาศตนแล้วก็เอาน้ำเท
 ลงในพริกขหนูซึ่งตำไว้ที่โง้งเจื่องนั้น แล้วดักมัลลางหน้าตาชะโลม
 ทั่วตัว พวกข้าทั้งหลายเชื่อถือว่าผีฟ้ามาเข้าทรงจริงจึงพากันเข้า
 เป็นสมัครพรรคพวก ตั้งให้ผู้นั้นเป็นหัวหน้าเรียกชื่อว่าพระยา
 พระ พระยาวาน พระยาโคตะมะ และพระยาราช กับชื่ออื่นๆ
 อีก แยกย้ายกันอยู่เป็นพวกๆ ใช้นามว่า “เจื่อง” (เอามาจากโง้ง
 หินนั่นเอง) ต่างพวกต่างก็ยกเข้าตีปล้นบ้านเรือนพวกลาว ใช้ธนู
 หน้าไม้ ยางน่องอาบยาพิษเป็นอาวุธ ลาวไม่รู้จักรู้แก้ไขล้มตาย
 เสียเป็นอันมาก ระวังนั้นมีข้าคน ๑ เกิดความสงสัยจึงได้ตลอด
 มาบอกแม่ทัพลาวให้ทราบว่าการที่จะแก้พิษของยางน่องนี้ได้มี
 อย่างเดียวคือปูนาเท่านั้น ครั้นพวกข้ายังยางน่องมาถูกอีก พวก
 ลาวก็เอापูนาตำพอกให้ตุ้ดพิษก็รอดจากความตาย แต่นั้นมากอง

ทัพพวกข้าแจะถัฟ่ายแพ้วพวกลาวหน้เข้าป้คงไปรบจ้งทำป้าไม่อยู่ตามมณฑลพายัพก็มี เรียกว่า “ขะมุ”

ถึงเดือน ๑๐ ขึ้น ๑๒ ค่ำ องทั้งนายฮ่อธงเหลืองซ่งหน้กองทัพไปตั้งอยู่ตำบลพ้องจะลงและเมืองลาดนั้น ก็เข้ามายอมสามัคคีถือน้ำกระทำสัตย์อีกพวก ๑ จึงเป็นอันเสร็จราชการปราบฮ่อและพวกราเจ้าเองในแขวงเมืองหัวพันห้าทั้งหกในฤดูฝนปีนี้ เมื่อถึงฤดูแล้งจึงจะยกกองทัพใหญ่ขึ้นไปตรวจ จัดราชการใน แดนสิบสองจุไทยต่อไป

เมื่อวันจันทร์ขึ้น ๓ ค่ำเดือน ๕ ได้ย้ายควินขึ้นไปจากกรุงเทพ ฯ แล้ว ทหารที่เจ็บป่วยก็ค่อยคลายหายขึ้นโดยลำดับ เจ้าหมื่นไวย ฯ แม่ทัพจัดการทำนุบำรุงกำลังกองทัพจนเดือน ๑๐ ถึงงานเฉลิมพระชนม์พรรษา ฯ จึงเรียกแม่ทัพนายกองกับทั้งเจ้านายท้าวพระยาเมืองหลวงพระบาง ที่ขึ้นไปกับกองทัพมาประชุมกันที่เมืองซ่อง และเรียกบรรดาท้าวขุนอันเป็นหัวหน้าในเมืองหัวพันห้าทั้งหก ทั้งพวกหัวหน้าฮ่อที่ได้ยอมสามัคคีมาประชุมด้วยพร้อมกันทำการพิธีสมโภช และถวายบังคมพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเมื่อวันอังคารเดือน ๑๐ แรม ๕ ค่ำไปจ้อ ฯ แล้วถือน้ำกระทำสัตย์ถวายต่อไป เมื่อเสร็จงานแล้วก็ตระเตรียมการที่จะยกกองทัพขึ้นไปยังเมืองแกลงในแดนสิบสองจุไทย และมีบอกข้าราชการที่กองทัพได้จัดทำสำเร็จไปแล้ว ลงมายังกรุงเทพ ฯ ด้วย

ครั้นถึงวันพฤหัสบดีเดือน ๑๒ แรม ๘ ค่ำปีจอ ฯ เจ้าหมื่น
 ไวย ฯ ยกกองทัพออกจากเมืองชอนเคีรทางบกขึ้นไปยังเมืองแกลง
 เมื่อกองทัพยกขึ้นไปถึงตำบลห้วยน้ำแปนระหว่างทาง ได้รับราย
 งานของกองล่งหน้บอกมาแต่เมืองแกลงว่า เจ้าเมืองโลให้บุตร
 ๓ คน ชื่อคำล่าคน ๑ คำสามคน ๑ บางเบียนคน ๑ คุมพวกฮ่อ
 และผู้ไทยประมาณ ๑๕๐ คน มีเครื่องศาสตราวุธครบมือ เข้ามา
 ตั้งค่ายที่ตำบลเชียงจันในแขวงเมืองแกลง ห่างจากบ้านห้องขัวลาย
 ที่ตั้งทำเนียบรับกองทัพ ระยะทางเคีรประมาณ ๑ ชั่วโมง ได้ให้
 ไปถามพวกเมืองโลบอกว่าจะมารับท่านแม่ทัพ แต่ลักษณะที่
 พวกเมืองโลตั้งค่ายนั้น เห็นปลูกหอรบขุดคูทำเป็นค่ายมั่น และ
 วางผู้คนประจำหน้าที่เป็นกระบวนรบผิดสังเกตอยู่ เจ้าหมื่นไวย ฯ
 จึงให้กองทัพหน้ารีบยกขึ้นไปก่อน ให้ไปบอกพวกเมืองโลว่า
 ถ้ามารับแม่ทัพโดยดีก็ให้รื้อค่ายและเลิกกระบวนรบเสีย ถ้าวา
 ไม่ฟังให้ กองทัพหน้าหน่วงเหนี่ยวตัวหัวหน้าพวกเมืองโลไว้ให้จ้ง
 ได้ กองทัพหน้ายกขึ้นไปถึงเมืองแกลงไปว่ากล่าวพวกเมืองโลให้
 ยอมรื้อค่ายไม่ เจ้าหมื่นไวย ฯ ยกขึ้นไปถึงเมืองแกลงเมื่อวันพุธ
 เดือนอ้ายขึ้น ๖ ค่ำ สั่งให้จับตัวคำล่าคำสามและบางเบียนบุตร
 เจ้าเมืองโลไว้ทั้ง ๓ คน แล้วให้เก็บรวบรวมเครื่องศาสตราวุธ
 ยุทธภัณฑ์และอย่างอื่นได้อีกเป็นอันมาก ส่วนพวกกรพลเมื่อ
 เห็นตัวนายถูกจับแล้วก็พากันแตกหนีไปมิได้ต่อสู้ แต่พวกท้าว
 ขุนและราษฎรชาวเมืองแกลงนั้นสงบเงียบอยู่ ต่างพากันมาร้อง

ทุกซ์ต่อแม่ทัพว่า เดิมเมืองแกลงก็มีได้ขึ้นต่อเมืองใด เจ้าเมือง
 ใดถือว่ามั่งคั่งมากกว่า เอิบเออมเข้ามาบังคับบัญชากดขี่เอา
 พวกชาวเมืองแกลงไปใช้สอย และเที่ยวกะเกณฑ์ลงเอาเงินทอง
 ของต่าง ๆ ได้ความเดือดร้อนกันทั่วไป จนราษฎรพลเมืองไม่
 เป็นอันทำมาหากิน ที่ต้องหลบหนีไปอยู่ในป่าดงและไปอยู่เสีย
 ต่างเมืองก็มาก ขอให้กองทัพช่วยคุ้มครองป้องกันอย่าให้ได้รับ
 ความเดือดร้อนต่อไป แม่ทัพปรึกษานายทัพนายกองและเจ้า
 นายเมืองหลวงพระบางเห็นว่า เมืองแกลงเป็นเมืองหนึ่งต่างหากมา
 แต่เดิม พระสวามิภักดิ์ที่เป็นตัวเจ้าเมืองก็ยังอยู่ เจ้าเมืองโลมา
 บุกรุกเอาไปเป็นแดนของตน ครั้นกองทัพยกขึ้นไปก็ไม่มาอ่อน
 น้อมโดยดี กลับให้เข้ามาตั้งค่ายคูเป็นเชิงจะต่อสู้ และที่สุด
 พวกพลเมืองก็มีได้สมัครจะอยู่ในบังคับบัญชาของเจ้าเมืองใด จะ
 ขอมให้เจ้าเมืองใดมีอำนาจเหนือเมืองแกลงนั้นไม่ได้ ครั้นจะยก
 กองทัพขึ้นไปว่ากล่าวถึงเมืองใด ๆ ก็ตั้งอยู่เหนือลำน้ำแท้หรือลำ
 น้ำค่านอกพระราชอาณาจักร ถ้ากองทัพกลับมาแล้วบางที่เจ้า
 เมืองโลมาจะเอิบเออมเข้ามาอีก จะต้องเอาบุตรเจ้าเมืองโลมาทั้ง ๓
 คนไว้เป็นตัวจำนำก่อน เมื่อเจ้าเมืองโลมาว่ากล่าวยอมตกลงโดย
 ดุจจ้อยปล่อยตัวบุตรไป แม่ทัพจึงจัดวางการปกครองเมืองแกลง
 ตั้งให้พระสวามิภักดิ์เป็นเจ้าเมืองตามเดิม แล้วให้แต่งค่ายเก่า
 ที่ตำบลเชียงแตใกล้กับลำน้ำยม อันเป็นเมืองเดิมเป็นที่มั่น และ
 ตั้งให้เมืองหลวงพระบางเกณฑ์คนสับเปลี่ยนกันไปเป็นกำลังรักษา

ค่ายนั้นกว่าบ้านเมืองจะเป็นปกติเรียบร้อย

เมื่อกองทัพตั้งอยู่ที่เมืองแกลงนั้น มีฮ่ออีกพวก ๑ หัวหน้
เป็นจีนชาวเมืองกังไซ ชื่อเล่าเต็กเซ่ง เดิมมีพรรคพวกประมาณ
๖๐๐ คน เทียวรับจ้างรบพุ่งอยู่ในแขวงสิบสองจุไทย ภายหลัง
มากำลังน้อยลง ฮ่อพวกนั้นจึงไปตั้งอยู่ที่เมืองม่วยบั้ง เมืองลา
บั้ง ระยะทางห่างจากเมืองแกลง ๑๒ วัน ฮ่อพวกนั้นเกรงกองทัพ
จะยกไปปราบปราม ครั้นวันจันทร์เดือน ๓ ขึ้นค่ำ ๑ เล่าเต็กเซ่ง
ตัวนายจึงพาพรรคพวกมาหาแม่ทัพที่เมืองแกลง ขอสามิภักดิ์ยอม
เป็นข้าขอบขัณฑสีมาต่อกรุงเทพ ฯ แม่ทัพก็ให้กระทำให้สัตย์สา
บาลแล้วยอมรับสามิภักดิ์เหมือนกับฮ่อพวกอื่น เมื่อกองทัพ
ตั้งจัดการด้านทางและวางการปกครองหัวเมืองอยู่ที่เมืองแกลง ได้
รับท้องตราพระราชสีห์ให้หากองทัพกลับกรุงเทพ ฯ เมื่อเดือน ๓
ปีจอ พ.ศ. ๒๔๒๕ เจ้าหมื่นไวย ฯ แม่ทัพจึงสั่งให้ทำลายค่ายฮ่อที่
บ้านไคและที่อื่น ๆ ซึ่งตีไว้ได้ แล้วให้นายพันตรีจำyardกับเจ้าราช
วงศ์ถ่วงหน้าลงมายังเมืองหลวงพระบาง บอกให้เจ้านครหลวง
พระบางจัดทำพระยาที่มีสติปัญญา ออกไปประจำรักษาการตาม
เมืองหัวพันห้าทั้งหก เจ้าหมื่นไวย ฯ ยกกองทัพออกจากเมือง
แกลงเมื่อวันอังคารเดือน ๔ ขึ้นค่ำ ๑ พาหัวหน้พวกหัวขุนเมือง
หัวพันห้าทั้งหกและหัวหน้พวกฮ่อที่สามิภักดิ์ กลับลงมาเมือง
หลวงพระบาง มาพักณหลวงพระเจดีย์ที่กองทัพได้สร้างไว้ที่เมือง
งอย ๒ วัน แล้วเดินทางต่อมาถึงเมืองหลวงพระบางเมื่อวันพุธ

เดือน ๔ แรมค่ำ ๑ จัดผ่อนส่งของในกองทัพส่งลงมา และรอ
 เจ้านายเมืองหลวงพระบาง มีเจ้าราชวงศ์กับเจ้าราชภาคิไนยเป็น
 ต้น ซึ่งจะคุมต้นไม้เงินทองเครื่องราชบรรณาการลงมาทูลเกล้าฯ
 ถวาย อนึ่งแม่ทัพดำริว่า ถ้าให้พวกท้าวขุนเมืองหัวพันห้าทั้งหก
 และสิบสองจุไทย ทั้งหัวหน้าพวกฮ่อได้มาเห็นราชธานีเสียสัก
 ครั้ง ๑ การปกครองต่อไปภายหน้าจะสะดวกขึ้น จึงได้คัดเลือก
 พวกท้าวขุนได้ ๑๕๐ คน กับพวกฮ่อทั้งนายไพร่ ๕๐ คนลงมา
 กรุงเทพฯ ด้วย

ถึงเดือน ๖ ขึ้น ๕ ค่ำปีกุน เจ้าหมื่นไวยยกกองทัพออกจาก
 เมืองหลวงพระบางโดยทางเรือ ล่องแม่น้ำโขงลงมาถึงบ้านปาก
 กลายเดือน ๖ ขึ้น ๑๒ ค่ำ แล้วเดินทางบกต่อมาถึงเมืองพิษณุเมื่อ
 เดือน ๖ แรม ๘ ค่ำ ลงเรือล่องจากเมืองพิษณุมาถึงกรุงเทพฯ
 เมื่อวันศุกร์เดือน ๖ แรม ๑๒ ค่ำปีกุน พ.ศ. ๒๔๓๐ ทรงพระ
 กรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนนายพันเอก เจ้าหมื่นไวยวรนาถ ขึ้น
 เป็นนายพลตรี พระยาสุรศักดิ์มนตรี ผู้บัญชาการกรมยุทธภัณฑ์ใน
 กรมยุทธนาธิการ และได้พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์
 ชั้นเพ็ชรชั้นที่ ๒ จุลลราภรณ์กับตราสำหรับตระกูลทุกดยจุลจอม
 เลิศด้วย ส่วนนายทัพนายกองซึ่งมีความชอบในราชการปราบ
 ฮ่อครั้งนั้น ก็ได้พระราชทานบำเหน็จรางวัลตามคุณานุรูปทั่วกัน
 สิ้นเนื้อความเรื่องปราบฮ่อครั้งที่ ๓ เพียงเท่านี้

๕/๑/๓๖